

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Michal Ctibor

Duál v Kronice trojánské
Dual in the Trojan Chronicle

Praha 2013

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D.

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Zadání práce:

<u>Jméno a příjmení studenta:</u>	Michal Ctibor
<u>Datum narození:</u>	29. 3. 1990
<u>Kontaktní adresa:</u>	Nevanova 1071, Praha 6, 16300
<u>E-mail:</u>	ctibor.michal@seznam.cz
<u>Studijní obor:</u>	český jazyk a literatura / latina
<u>Diplomní obor:</u>	český jazyk a literatura
<u>Název práce v češtině:</u>	Duál v Kronice trojánské
<u>Název práce v angličtině:</u>	Dual in the Trojan Chronicle
<u>Vedoucí práce:</u>	doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně, ocitoval všechny použité zdroje a práci dříve nepoužil k získání žádné jiné atestace či diplomu.

V Praze, 13. 5. 2013

.....

Michal Ctibor

Chtěl bych také poděkovat vedoucímu práce doc. PhDr. Jiřímu Rejzkovi, Ph.D. za trpělivost a cenné rady.

Abstract:

The present thesis deals with the category of dual in Czech, chapter 4 (author's own research based on careful excerption of dual and other relevant forms in the Trojan Chronicle edited by J. Daňhelka) being the core. Preceding introductory chapters focus on the PIE system of number, the category of dual in Czech throughout its whole existence and characteristics of the source text, respectively. The author considers its main value being in: (I) introducing A. Cuny's classification of the dual usage in PIE (chapter 2) and applying it to the Czech material (chapters 2 and 4); (II) overall assessment of the current position of dual remnants in Czech (chapter 2); (III) providing the data regarding dual in the Trojan Chronicle, which were not available before (chapter 4).

Abstrakt:

Tato práce se zabývá kategorií duálu v češtině, přičemž jejím vlastním jádrem je kapitola čtvrtá, autorův výzkum, zakládající se na excerpci duálových a jiných relevantních tvarů z Kroniky trojánské (J. Daňhelka, ed.). Kapitoly předcházející se zabývají rekonstrukcí čísla v PIE, kategorií duálu v češtině (od počátků do současnosti) a charakteristikou excerptovaného textu. Autor za nejvýznamnější považuje: (I) představení klasifikace používání duálu v PIE podle A. Cunyho a její aplikaci na český materiál (kapitoly 2 a 4); (II) celkové zhodnocení současné pozice pozůstatků duálu v češtině (kapitola 2); (III) prezentaci údajů o duálu v Kronice trojánské, které doposud k dispozici nebyly (kapitola 4).

Key words: dual, grammatical number, Trojan Chronicle, classification

Klíčová slova: duál, gramatické číslo, Kronika trojánská, klasifikace

Obsah:

0. Struktura a smysl práce	4
1. Číslo a duál v praindoevropštině	5
2. Duál: od staré češtiny do současné	12
3. Kronika trojánská	23
4. Duál v Kronice trojánské	26
5. Seznam použité literatury	33

0. Struktura a smysl práce

Struktura práce

Práce je rozčleněna do čtyř kapitol. V první se zaměřuji na to, jakým způsobem byla rekonstruována kategorie čísla v praindoevropštině a představuji klasifikaci užívání duálu, již jsem abstrahoval z práce A. Cunyho (1906). Druhá kapitola se soustředí na duál v češtině, nejprve na užívání duálových tvarů v češtině staré (aplikuji Cunyho klasifikaci a doplňuji ji o nový typ duálu: kontextový), poté na proces ústupu duálu a konečně se v této kapitole snažím ukázat, jak se po zániku duálu jakožto produktivní kategorie postupem času v dobových mluvnicích tenčí soupisy petrifikovaných duálových forem a jakou perspektivu na přežití mají jeho pozůstatky v současné češtině. Třetí kapitola stručně charakterizuje excerpovaný text, *Kroniku trojanskou*, a načrtává komplikované intertextuální vztahy mezi ní a klasickými antickými díly, zvl. Vergiliovou Aeneidou.

Čtvrté kapitole předcházela přípravná práce: excerpce všech tvarů z Kroniky, které jakýmkoli způsobem vyjadřují počet dva (tj. převážně tvarů duálových, ale i jejich konkurentů v pl. a sg.). Při zpracování takto získaného materiálu jsem se volně inspiroval článkem N. Kvítkové (1979), kapitolu jsem však strukturoval podle vytčené klasifikace A. Cunyho.

Smysl práce

S ohledem na žánr bakalářské práce jsem volil takové téma, které by bylo možno v jejím rozsahu přiměřeně pokrýt a které by skloubilo část teoretickou (práce se sekundární literaturou [českou, anglickou, francouzskou a latinskou] a uvažování o problému v obecné rovině) s částí praktickou (excerpce a zpracování získaných dat).

Prací, které by zkoumaly duál v konkrétních textech – pokud je mi známo –, v českém kontextu příliš není. Otázka ústupu duálu je sice pojednána v historických mluvnicích: jejich autoři ovšem neuvádějí, jak ke svým údajům dospěli (tj. jak podrobně tento jev zkoumali, příp. odkud informaci převzali). Proto je čas od času dobré tato tvrzení prověřit na konkrétních textech, abychom zjistili, netradují-li se v mluvnicích data neodpovídající skutečnosti.

Kromě toho jsem v průběhu načítání sekundární literatury shledal, že se málokdo věnoval užívání duálu, zřejmě protože se zdá být intuitivní. Jak ale můžeme vůbec hodnotit, že duál někde ustupuje (tj. není tam, kde bychom ho čekali), pokud nevíme, zda ho tam máme čekat? Proto představuji a pro češtinu přizpůsobuji onu Cunyho klasifikaci užívání duálu v PIE. (V některých případech samozřejmě pouze dávám „nálepky“ typům, o kterých se už dříve dobře vědělo [např. u duálu příležitostného a přirozeného].)

Jako vedlejší produkt práce vplynuly oddíly o pozici původem duálových tvarů v systému současné češtiny a pasáž o vztahu Kroniky k Vergiliovu: první problematika je zpracována v současných mluvnicích podle mě nedostatečně, zmínky o té druhé jsem v sekundární literatuře nenašel.

1. Číslo a duál v praindoevropštině

Rekonstrukce čísla

Historicko-srovnávací jazykověda byla po celé devatenácté století v zajetí představy o výsadním postavení sanskrtu mezi indoevropskými (dále jen ie.) jazyky. Jeho prestiž, založená na bohatství gramatických kategorií i lexika,¹ ovlivnila i rekonstrukci praindoevropštiny (dále PIE), pro kterou bylo navrženo osm pádů, tři rody, tři čísla: tedy přesně tak, jak je tomu v sanskrtu. Nutno říci, že projekce sanskrtského systému do PIE nebyla úplně chybným krokem a i dnes jsou tyto kategorie v zásadě jen upravovány. Přesto je potřeba se o těchto úpravách aspoň v krátkosti zmínit.²

Důležitou roli sehrála chetitština, když ji na konci první světové války rozluštil Bedřich Hrozný: v chetitštině především nenajdeme femininum, měla tedy pouze dva rody: pro osoby a neosoby.³ Vystává samozřejmě zásadní otázka: existovalo femininum v PIE a ztratilo se, *sit venia verbo*, „cestou“ do chetitštiny, nebo původně v PIE neexistovalo, vyvinulo se až na konci prajazykového období, ale tato vlna už do chetitštiny nedorazila?⁴ Proti hypotéze chetitské ztráty svědčí i jiné doklady o původní pouhé dvourodosti v PIE: jednak zájmena **k^wis/*k^wid* a jejich ekvivalenty (čes. *kdo/co*, řec. *tís/tí*, lat. *quis/quid* atd.), jednak tzv. dvojevýchodná adjektiva (v nom. sg. s jedním tvarem společným pro maskulinum a femininum, s jedním pro neutrum) např. lat. *brevis*, *-e* nebo řec. adjektiva s prefixem *alfa privativum*: *athanatos*, *-on*. V neposlední řadě je neustále potřeba mít na paměti, že chetitské texty jsou o poznání starší než všechny ostatní dochované texty indoevropské a jejich autorita je velká úměrně jejich stáří.⁵

Chetitština také narušila představu o kategorii čísla; velmi jasně to říká FORTSON (2005: s. 156): „[V chetitštině] *No direct reflex of the dual has been found.*“ BALDI (1983: s. 160) se od něho nepatrně odlišuje, když říká, že v chetitštině „*there are only a few traces of dual [...]*“. O PIE říká týž (s. 19), že v ní existovalo rozlišování mezi singulárem, plurálem, duálem, „*though it is possible that the dual is a later development*“. Argumentace by tu byla podobná jako výše v případě feminina: buď se duál do chetitštiny nedochoval, nebo se začal vyvíjet v PIE až značně pozdě a do chetitštiny tato změna vůbec nedospěla (jak to implikuje Fortson), resp. se zde projevila jen velmi málo (Baldi). Jako jistý argument proti ztrátě „cestou“ do chetitštiny nám může posloužit rekonstrukce duálových koncovek u substantiv: jednak v dceřiných jazycích pozorujeme v duálu rozsáhlý pádový synkretismus (ve staré češtině např. nacházíme vlastně jen tři tvary: nominativ-akuzativ-vokativ, genitiv-lokál, dativ-instrumentál), což by mohlo svědčit o nerozvinutosti duálového paradigmatu v PIE; jednak při

¹ Jak to vyjádřil „objevitel sanskrtu pro Evropu“, Sir William Jones, citovaný na začátku prakticky každé příručky o ie. jazycích: „[Sanskrt je] *more perfect than the Greek, more copious than the Latin.*“ Citováno podle FORTSONA (2005: s. 10).

² V následujících výkladech přebírám příklady převážně z indoevropéistických úvodů; tam, kde je možnost volby, přednost dávám příkladům latinským a starořeckým, které na rozdíl od chetitských aj. jsem schopen aspoň v jisté míře kontrolovat.

³ CLACKSON (2007: s. 104): „*Hittite [...] has no gender distinction between masculine and feminine, but shows just two genders, termed common and neuter.*“

⁴ Tuto otázku si klade Clackson: *ibid.*: s. 104nn.

⁵ O rozšíření kategorie pádu se hovořilo opět na základě anatolských jazyků, a opět především na základě staré chetitštiny. Uvažuje se o devátém pádu, direktivu: srov. FORTSON (2005: s. 105); jiní, např. P. VAVROUŠEK (2007: s. 52nn), považují ale direktivu za chetitskou inovaci a jako devátý pád PIE ho tudíž nepočítají.

rekonstrukci lze s jistotou stanovit pouze tvar pro nominativ-akuzativ-vokativ, ostatní koncovky jsou v dceřiných jazycích tak odlišné, že je rekonstrukce nespolehlivá,⁶ až neproveditelná.⁷

Jiným z evropského pohledu později objeveným a z hlediska čísla zajímavým jazykem je tocharština (ve dvou variantách, konvenčně označovaných jako A a B), jež byla považována za ie. jazyk od r. 1907.⁸ V té se objevuje vedle singuláru, duálu a plurálu ještě *parál*, jehož se užívalo pro omezenou skupinu objektů objevujících se v přirozeném páru (*oči, uši, ruce* apod.). Už existence parálu vedle duálu je překvapivá. Tocharština B má navíc ještě plurativ označující množství entit podobně jako plurál, ale oproti němu zdůrazňuje jejich individualitu a samostatnost (podobné rozlišení má nová čeština u zájmen *každý* a *všichni*). Fortson píše, že tato čísla jsou inovací tocharštiny.⁹ Pokud navíc přijmeme hypotézu, že A a B nejsou variantami regionálními, nýbrž že A je starší, knižní, liturgická podoba B,¹⁰ pak přinejmenším o plurativu můžeme říci, že je novinkou tocharštiny B. Nově objevený tocharský parál ani plurativ tak nakonec rekonstruovanou podobu PIE v ničem neovlivnily.

Kolektivum

Obsah kategorie čísla se ale oproti původní, sanskrtem formované, představě proměnil ještě jinak než v chronologickém zařazování duálu jako jevu možná pozdního. Jako úplně nová kategorie vedle singuláru, plurálu a duálu bylo navrženo/rekonstruováno tzv. **kolektivum** (příp. *komprehensiv, kolektivní singulár* nebo konečně *singulativ*). Význam kolektiva si můžeme představit asi jako podstatné jméno hromadné (pozor na nežádoucí záměnu: rovněž označované jako *kolektivum!*), ostatně J. BIČOVSKÝ (2012: s. 68) se nebojí užít novočeského příměru *zrno/zrní a keř/křoví*.

Týkalo se výhradně substantiv, tj. neexistovaly zvláštní kolektivní tvary u adjektiv nebo u sloves a existence kolektiva byla vyvozena právě ze zdánlivě nestandardní, kontra-intuitivní kongruence. Např. v řečtině (ale též v anatolských jazycích a v avestě)¹¹ se k neutru v plurálu *ta tekna* (děti) připojuje určitý slovesný tvar v singuláru *paideuetai* (je vychováván/-a/-o) místo předpokládaného plurálu *paideuntai* (jsou vychovávaní/-y/-a). To badatele přivedlo k úvaze, že domnělý plurál neuter kdysi plurálem nebyl, nýbrž že tento tvar označoval **soubor** entit „jako masu bez ohledu na jejich počet“¹² a tento soubor pak k sobě vyžadoval – alespoň ve staré řečtině – kongruentní tvary singulárové.

Charakteristickým sufixem kolektiva bylo $*-h_2/*-eh_2$; h_2 zde představuje tzv. druhou laryngálu, která stejně jako zbylé laryngály zmizela někdy na sklonku prajazykového období s následujícími důsledky: pokud sousedila s vokálem, způsobila u něj změnu kvality (zbarvovala), a pokud navíc stála za daným vokálem, rovněž vyvolala dloužení: $*eh_2 > \bar{a}$; pokud stála mezi konsonanty, resp. vedle konsonantu a hranice slova, pak se změnila ve vokál, nejčastěji $*-Ch_2 > a$, v sanskrtu ale $*-Ch_2 > i$.

⁶ Jednu z možných rekonstrukcí (s otazníkem hlavně u dativu-instrumentálu-ablativu) uvádí nyní u nás dobře dostupný BIČOVSKÝ, J. (2012: s. 67), proto ji nebudeme zde reprodukovat.

⁷ Srov. FORTSON, B. W. (2005: s. 105): „*The other cases of the dual cannot be reconstructed because the paradigms of the daughter languages differ too sharply from one another.*“

⁸ *ibid.*: s. 351nn; odtud pochází i ostatní informace o tocharštině.

⁹ *ibid.*: s. 357.

¹⁰ *ibid.*: s. 351.

¹¹ *ibid.*: s. 118.

¹² BIČOVSKÝ, J. (2012: s. 68).

Dobrý příklad na kolektivum lze vzít z chetitštiny (u níž jsme výše pozorovali jistou konzervativnost – ať už šlo o femininum, ať už šlo o duál): „*alpeš*“ (pl., mraky, „oblaky“) proti „*alpa*“ (kol., „skupina mraků“, oblaka).¹³ Jako další podpůrné důkazy pro existenci kolektiva se uvádí kolísání u latinského plurálu slova *locus* (místo): vedle pravidelného nom. pl. *loci* i *loca*; podobně bychom mohli přidat lat. slovo *iocus* (žert): pl. *ioci/ioca*. Dále pak ještě v řečtině a latině rozšířené užívání plurálu neutra *panta/cuncta* (vlastně: všechna, soubor všechen) tam, kde na příklad čeština užije sg. *všechno* apod.

Nejasná ovšem nadále zůstává míra gramatikalizace kolektiva. Clackson tvrdí, že se tvořilo ode všech neuter (která ovšem zase neměla plurál), od jiných nikoli. Bičovský říká, že „převážně od neuter“, podle Fortsona od neuter i některých životných substantiv – tedy nehledě k rodu.¹⁴ U Clacksona se kolektivum jeví tedy jako jev spíše morfologický, gramatikalizovaný, pro Bičovského a Fortsona jde spíše o záležitost slovtvorby.

Duál v PIE

Praindoevropská kategorie čísla byla tedy zřejmě čtyřčlenná, ovšem duál mohl být jevem až poslední fáze PIE. V asymetrickém systému – jak si ho představuje Clackson (neutra tvoří kolektivum, maskulinum a femininum plurál) – se postupně projevila tendence k zpravidelnění: kolektivum bylo reinterpretováno a přehodnoceno jako plurál neuter (neproblematický významový posun *nerozlišená masa x > více než 1 x*), příp. *abstraktní substantivum* ženského rodu.

Duál se pak mohl rozvíjet/vyvíjet (podle různosti koncovek) v každé ie. větvi zvlášť, někde snad se ani nerozvinul (chetitština). V předchozím odstavci jsem zmínil, že význam plurálu je „*více než 1 x*“. F. de Saussure¹⁵ proslule ilustruje mj. právě na kategorii čísla pojem jazykové *hodnoty* (*valeur*): hodnota jazykové jednotky je dána nikoli tak jejími vlastními, inherentními kvalitami, jako jejími vztahy k jednotkám ostatním a celkovou polohou v systému. V jazycích s duálem a bez duálu se podle něj liší hodnota plurálu: plurál ve francouzštině nemá stejnou hodnotu jako plurál v sanskrtu. Běžně se z této nerozvedené Saussureovy pasáže vyvozuje závěr přesně takový, jaký vyvodila (pravda, v práci o jiném tématu než o čísle) A. SIEWIERSKA (2004: s. 88): „*The presence of a dual obviously has an effect on the interpretation of the plural. In the presence of a dual, the plural always denotes at least three participants.*“ Ještě nutno dodat, že Siewierská měla podle všeho na mysli přítomnost duálu v jazykovém systému, nikoli v textu: to je pro další výklad důležité. Otázka zní: opravdu byla kategorie čísla uspořádána tak, že pokud byl v jazyce přítomen duál, singulár – duál – plurál tvořily graduální opozici (tj. plurál znamená „*více než dva*“)? Neměli bychom spíše chápat duál jako příznakový případ bezpříznakového plurálu (tj. plurál znamená „*více než jeden*“, je schopen duál v mnoha případech suplovat a pouze v kontrastu s ním [vedle něho v textu] vyjadřuje význam „*více než dva*“)? V této práci chápu pl. a du. právě takto.

Seznamme se dále s klasifikací předpokládaného používání duálu v PIE, kterou najdeme u A. Cunyho. (1906: 74nn). On sám už vychází z klasifikací předchozích, zvl. Delbrückovy, kterou ovšem komentuje a zpřesňuje. Nicméně i tak je Cunyho přehled rozpuštěn v delším textu, místy není

¹³ FORTSON, B. W. (2005: s. 156).

¹⁴ Tento problém je pravděpodobně nerozřešitelný, protože nám schází doklady, a i kdybychom jich měli více, stále nebude možné dokázat, že nějaké slovo nějaký tvar nemělo. Některá substantiva (lat. *locus a iocus*) u nichž je spatřováno kolektivum, jsou maskulina. Na druhou stranu – jak bude uvedeno vzápětí – kolektivní sufix **h₂/-*eh₂* nacházíme později v plurálu neuter a obecně se soudí, že plurál neuter je reinterpretované kolektivum: z toho se vyvozuje, že jádro kolektiva musela tvořit neutra.

¹⁵ de SAUSSURE, F. (1989: s. 144).

dostatečně explicitní a chybí mu jednoznačné definice, které se zde pokouším s větším či menším úspěchem doplnit; přebírám od Cunyho tedy jednak strukturu klasifikace, jednak ilustrující příklady:¹⁶

1) Duál příležitostný/d. doprovázející číslovku dvě (*le duel occasionnel*):

- Toto užití duálu se týká objektů, které se ve skutečnosti nevyskytují primárně po dvou; duál se u takových objektů používal v dceřiných jazycích PIE pouze v případě, že bylo dané jméno rozvíto ekvivalentem číslovky *dvě/obě*.

2) Duál přirozený (*le duel naturel*):

- Duálu přirozeného se užívá u objektů, které se bezpříznakově vyskytují v párech:
 - a) přirozených: párové orgány živočichů (*le duel naturel* v užším smyslu);
 - b) uměle vytvořených: typ *nůžky*;
 - c) konvenčních: řec. *toin Nikain* – dva oltáře bohyně Vítězství.
- Při tomto užití duálu by číslovka *dva* byla nadbytečná, nepřinášela by novou informaci; proto se zde obyčejně nevyskytuje.

3) Duál eliptický (*le duel elliptique*):

- Jako duál eliptický se označují případy, kdy dvojice nějakým způsobem souvisejících osob je označena duálovým tvarem jediné z nich, např. sanskrtské *mitrá* označuje Mitru a Varunu (ovšem doslova „[*dva*] *Mitrové*“).
- Tento typ duálu je z hlediska češtiny naprosto okrajový; podobně jako z hlediska staré řečtiny, u níž se uvádí pouze jediný výskyt: *Aiante* – Aias a Teukros; příklady se uvádějí prakticky jen ze sanskrtu. Interpretace eliptického duálu může být komplikovaná, musí se opírat o znalost kontextu, z tvaru samého nelze druhý objekt vyvodit. Tyto komplikace dokládá mj. i skutečnost, že citovaný tvar *Aiante* byl dlouho chápán jako „*dva Aiantí*“ (Aias větší a Aias menší).¹⁷
- V některých jazycích, které duál ztratily, se v této funkci objevuje plurál, srov. lat. *Castores* = Kastor a Pollux, *Cereres* = Ceres a Proserpina.
- Jeden ne příliš dobrý příklad na toto eliptické užití se nachází i v *Kronice trojanské* (1951, s. 215): „*Ó ty Oméře, [...], kterak [...] velebil si Achile [...], že zabil dva Hektory, totižto Hektora a bratra jeho Troila.*“ Kvůli homonymii koncovek nelze určit, zda jde o plurál nebo duál; protože ovšem dále uvidíme, jak pravidelně se objevuje v KT duál po číslovce *dva/dvě*, je vysoká pravděpodobnost, že jde o duál. Všimněme si i připojeného vysvětlení („*totižto...*“), bez něhož by byla interpretace obtížnější (ovšem vzhledem k ději Kroniky nijak dramaticky). Právě kvůli číslovce *dvě* bychom však tento příklad měli zařadit pod duál příležitostný.

¹⁶ Srov. i kap. 2 > *stará čeština* > *užívání duálu*, kde tuto klasifikaci obhajuji pro starou češtinu a kde doplňuji šestý typ duálu – duál kontextový.

¹⁷ Srov. CLACKSON, J. (2007: 101): „[...] until Wackernagel showed by a combination of comparative linguistics and textual analysis that it [Aiante] was more likely to refer to Ajax and his brother and fighting companion Teucer.“

4) Duál syleptický¹⁸ (*le duel sylleptique/pregnant*):

- z Cunym nabízených příkladů jde těžko abstrahovat definici: týká se zvláště osobních zájmen první a druhé osoby, znamená *já/ty + jedna osoba*; syleptický duál v tomto smyslu zmiňují i práce pozdější, např. CORBETT, G. G. (2000: s. 233). Jinak se k němu staví OLIPHANT, S. G. (1912), jenž v práci o védském duálu považuje eliptický a syleptický duál za jeden typ, který definuje: „*The elliptic dual, or, as I should prefer to call it [...] the sylleptic dual, is the dual of one substantive connoting both its own singular and another singular suggested by it.*“ Eliptický duál přesto zachovávám pro specifický případ vlastních jmen, kde je interpretace tvaru výrazně složitější než u zájmen: *my s hadem* (= mluvčí + had; Cunyho příklad) vs. *Aiantové* (Aias + ???).

5) Duál anaforický (*le duel anaphorique*):

- Tento typ duálu je záležitostí vnitrotextovou; slovo, které anaforicky odkazuje ke slovu v duálu, je rovněž v duálu.

Za jádro duálu musíme označit *duál příležitostný / doprovázející číslovku dva*. V bohemistickém kontextu je třeba upozorňovat, že praindoevropský *duál přirozený* (oči, uši, ruce...), který se bohemistům může jevit esencí duálu, nemusel mít nikterak silnou pozici, podívejme se např. na situaci ve staré řečtině: „*Toutefois, dans les noms d'objets ou d'organes pairs, l'emploi du duel est en grec relativement peu fréquent. Cela tient sans doute à ce que le grec tendait à limiter l'emploi du duel à la présence du nom de nombre.*“¹⁹ Dokonce v proslulém homérském epitetu „*Achilles, rychlý co do nohou*“ najdeme plurál: *πόδας ὠκύς*. Znovu připomeňme také výše zmíněnou tocharštinu, v níž se objevuje parál (číslo specializované na označování párů), který paralelně existoval vedle duálu.

Domnívám se také, že pokud má být duál v jazyce produktivní, párové objekty nesmí tvořit jeho jádro. Párová substantiva jsou totiž do jisté míry defektivní: jistě mohou tvořit všechna čísla, ale jejich užití je omezeno právě jejich párovostí (tím, že se v běžných podmínkách vyskytují po dvou; abych tak řekl: nikoli *dualia tantum*, ale *dualia saepissime*), takže je lze částečně srovnat např. s tzv. *uniky*, podstatnými jmény označujícími předměty/jevy vyskytující se v tak řečeném „reálném světě“ právě jednou (*slunce*). Má-li vyniknout vlastní význam duálu, je třeba, aby v jazyce byla substantiva, od nichž běžně můžeme tvořit jakékoli číslo: pokud se substantiva označující páry stanou jádrem duálu, duál má nakročeno k zániku.

Ostatní typy také nemohou být jádrem duálu kvůli určitým restrikcím: *eliptický duál* jsme omezili na vlastní jména, nositelem *syleptického* duálu jsou převážně jen osobní zájmena; *anaforický duál* musí být sekundární už ze své povahy.

Číslo vs. mnohost, možné faktory přispívající k zániku duálu v ie. jazycích

V kategorii čísla – jak ji pozorujeme v moderních ie. jazycích – paradoxně nejde o *číslo* (počet), nýbrž o *nemnohost/mnohost*.²⁰ Podle teorie příznakovosti lze na singulár pohlížet jako na číslo

¹⁸ z řec. syn-lambanó > sylléptos „*spolu/dohromady vzatý*“.

¹⁹ MEILLET, A. & VENDRYES, J. (1924, s. 483; překlad MC): „*Nicméně u substantiv označujících párové objekty či orgány je v řečtině užívání duálu poměrně málo časté. To je zapříčiněno bez pochyb tím, že řečtina má sklon omezovat používání duálu na případy, v nichž figuruje číslovka [dva].*“

²⁰ Jako v jiných případech je terminologie přeložena z latiny (numerus) a může být – na rozdíl od jakoby arbitrárního *pádu* (casus) – zavádějící podobně jako u *rodu* (genus), který se nekryje s přirozeným rodem.

bezpříznakové: významu „právě jeden“ nabývá až sekundárně, pouze v kontrastu s plurálem,²¹ jinak se k počtu nevyjadřuje, nechává jej otevřený. Plurál je vůči singuláru příznakový, nevyjadřuje ovšem žádný konkrétní počet, nýbrž *mnohost*, tj. *ne-jedinost*. Co v takovém systému s duálem značícím „právě dva“, nikoli tedy mnohost/nemnohost, ale konkrétní počet, konkrétní podobu mnohosti? Pro vyjadřování konkrétního počtu mají ie. jazyky jiný (neflektivní) prostředek: rozvinutý systém číslovek. Číslovky v tomto smyslu gramatickému číslu nekonkurují (ovšem s výjimkou duálu); nejsou se singulárem/plurálem souznačné, proto také ani analytické ie. jazyky nenahradily číslo číslovkami.

Skutečnost, že duál u mnoha jazyků zaniká dříve, než o nich máme první textové doklady, a skutečnost, že v mnoha dalších jazycích sledujeme jeho poměrně dramatický ústup, vedla některé autory k tomu, že začali spojovat přítomnost duálu (mimo ie. kontext triálu, kvatrálu) v jazyce s nižším stupněm civilizačního vývoje toho kterého jazykového společenství. Takové závěry objevíme v publikacích spíše staršího data, např. u F. Oberpalcera²² a A. Cunyho;²³ novější práce tuto hypotézu vůbec nekomentují, nepřinášejí ale ani jiná, alternativní vysvětlení ústupu duálu. Spojení civilizačního stupně a přítomnosti duálu v jazyce je příliš přímočaré, vychází z letmého pohledu na empirická data, ale naprosto zde schází systémová motivace ústupu duálu.

Domnívám se, že hromadné ustupování duálu zaprvé souvisí právě s výše zmíněnou obecnou ie. tendencí formovat kategorii čísla na protikladu nemnohost/mnohost resp. bezpříznakovost/mnohost; takovému systému duál nevyhovuje.

Další nevýhodou duálu, plynoucí právě z jeho sepětí s přesným počtem, je jeho *nevágnost*. Jinými slovy při použití duálu potřebujeme být „o světě“ dobře informováni (přínejmenším lépe informováni, než při užití plurálu) – vezměme příklad z Kroniky trojánské: Héraklovy sloupky²⁴ jsou v plurálu; podle antické pověsti mají být dva,²⁵ ale bez znalosti přesného počtu nelze (příznakový) duál použít.

Při formulování třetí nevýhody – jež se týká významového (ne)přínosu duálu – se opět opřeme o Cunyho klasifikaci. Za jádro duálu jsme výše označili *duál doprovázející číslovku dva*. Duál – a to i u substantiv, která to jinak nemají ve zvyku – tu vykazuje jakousi „shodu“ s číslovkou neboli jde tu o pleonasmus a použitím plurálu se žádná informace neztratí. U *duálu přirozeného* obvykle číslovka nestává, sama už by nepřinesla novou informaci; význam „právě dva“ ovšem ani zde není vyjadřován pouze duálem, zprostředkovává ho kontext ve spojení s naším povědomím o světě: např. pokud mluvíme o jednom člověku, který něco vykonává svými rukama, nohama, očima apod., standardně, bezpříznakově předpokládáme, že tyto ruce... jsou dvě. Ani v takovém případě při nahrazení duálu plurálem nedojde k žádné sémantické ztrátě.

Terminologie je však natolik vžitá, že změna *číslo* na *mnohost* by možná přinesla více nedorozumění než větší porozumění.

²¹ Odhlédněme od toho, že v ESČ (heslo: *číslo*) je význam singuláru „právě jeden“ označen jako (1aa); podobně u kategorie rodu při úvahách o (bez)příznakovosti není relevantní, jak často tvar *studenti* označuje pouze muže a jak často muže i ženy.

²² OBERPALCER, F. (1932: s 261nn): „Z Řeků ho [duálu] nejdříve pozbyli ti, kteří byli duševně nejčilejší, t. j. maloasijské kolonisté. Obdobný příklad bylo by lze uvést z jazyků amerických domorodců, kde není po duálu ani stopy u těch kmenů, které vytvořily svéráznou kulturu vysokého stupně.“ A o několik řádek níže: „Postupným vývojem lidského myšlení se naplňuje smyslovost duchovým obsahem; s tím vzniká homogenní řada číslovek a funkce tvarů, jež specialisovaly číselný poměr, přejímá jedno číslo, plurál.“

²³ CUNY, A.: (1906: s. 5, překlad MC): „Duál je [dosl.] produktem nízkého civilizačního stupně.“

²⁴ Kronika trojánská (1951, s. 14-15): „[...] jeho [Herkulešovy] vítězné činy sloupové mosazní, v moři na skále posazení, mimo kteréžto plavenie po moři nenie, zřejmě okazují.“

²⁵ např. GRAVES, R.: Řecké mýty. Praha: KMa, 2004, s. 499: „[Héraklés] když nakonec dorazil do Tarléssu, vztyčil dvojici sloupů proti sobě přes úžinu, jeden v Africe a druhý v Evropě.“

Systémově motivovaných faktorů bude možná více, možná některé jiné než tyto; chtěl jsem zde především ukázat, že bychom se měli pokoušet vysvětlit ústup duálu jinak než F. Oberpfalcer nebo A. Cuny. V konkrétních případech pak je vždy navíc třeba uvažovat i o vlivu prestižního, kulturního jazyka, jazyků substrátových apod.

2. Duál: od staré češtiny do současné

Podobně jako v první kapitole i v této druhé není v mých silách provádět vlastní komplexní výzkum, tj. excerpovat relevantní korpus textů nebo rekonstruovat fáze, pro něž nemáme doklady. Proto jsem převážně odkázán na sekundární literaturu. Ale i z ní poskládaný obraz je místy poměrně kusý. Nalezneme sice dobře zpracovaná paradigmatata, ale informace o používání a ústupu duálu jsou dosti limitované. Např. *Encyklopedický slovník češtiny (EŠČ)* trpí tím, že nemá samostatné heslo *duál*: v heslech o starších fázích češtiny jen znovu a znovu nalézáme informaci ekvivalentní výroku: *duál existoval / přestával existovat*,²⁶ ba někdy ani to ne (heslo *čeština 14. století*). Pod heslem *číslo* dostal duál jistý prostor: dovíme se tu však opět, že kdysi existoval, pocházel z PIE, postupně zanikal, byl tvarově omezený a největší prostor je poprán výčtu a letnému popisu dochovaných relikvů. *EŠČ* pochopitelně není jediným zdrojem, ale i v ostatních příručkách nebo historických gramatikách jsou informace o duálu poměrně skrovné a často tytéž (příčemž totožnost implikuje buď shodu nezávislých zdrojů, nebo mechanické přebírání z mluvnice do mluvnice).

A. Stará čeština

Ve staré češtině se zaměřím na dva problémy: užívání duálu a jeho ústup. Pro duálová paradigmatata, která jsou již zpracována (v případě potřeby rekonstruována) uspokojivě, odkazují např. na V. VÁŽNÉHO (1963).

1. Užívání duálu v staré češtině

V první kapitole jsem představil z A. CUNYHO (1906) abstrahovanou klasifikaci užívání duálu v PIE. Teď se můžeme podívat, je-li použitelná pro staročeské památky.

Na tom, že se duál užíval u párových orgánů (tzv. *přirozený duál*) a po číslovkách *dva/oba* (tzv. *příležitostný duál*) se historické mluvnice shodují²⁷ a není snad potřeba zde tato užití dokládat. Většinou je v mluvnicích *přirozený duál* zmiňován jako první, hlavní a centrální. Jedině M. KOMÁREK (1976: s. 83) pořadí převrací,²⁸ dle mého soudu správně: V. VÁŽNÝ (1963: s. 6) nebo *Historická mluvnice češtiny* (s. 132) tvrdí, že duál byl primárně založen „na pojmu párovosti“: při srov. s PIE systémem (I. kapitola) to však není moc pravděpodobné.

Eliptický duál – který jsme omezili na specifický případ vlastních jmen – je jevem naprosto marginálním a najít příklady není jednoduché: s velkou dávkou štěstí se mi podařilo objevit jeden

²⁶ Srov. následující citace, příslušné heslo je uvedeno v závorce: (1) „V deklinaci jmen zachovávala kategorie pádu [...] a čísla (sg., pl. a du.) zděděné z ie. východiska.“ (praslovanština); (2) „Gramatické číslo bylo trojí: sg., pl., a duál.“ (pračeština); (3) „Běžné bylo užívání duálu v deklinaci i konjugaci“ (čeština stará raná). (4) „Začíná ustupovat duál jak v konjugaci, tak v deklinaci.“ (čeština doby husitské); (5) „Zaniká duál, [...]“ (následuje velmi stručné poučení o dnešním stavu, čeština humanistická).

²⁷ srov. např.:

(1) VÁŽNÝ, V. (1963: s. 6): „V staré češtině užívalo se duálu ještě poměrně velmi často, zvláště na označení údů tělesných [...]; jinak též po číslovkách dva, oba [...].“

(2) LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. (1986: s. 132-3): „Duálové formy mívala nejčastěji substantiva pojmenovávající dva stejné tělesné orgány.“ A dále: „[Duálových forem se] užívalo nejen při dvojicích, které se vyskytovaly pravidelně spolu, nýbrž i při dvojicích nahodilých.“ Nahodilé dvojice zde interpretuji jako *duál příležitostný*.

²⁸ K otázce *centra* duálu rovněž srov. kap. 1.

(i když poněkud sporný) v *Kronice trojánské* (dále KT): ocitoval jsem ho a okomentoval opět v první kapitole.²⁹

Existence *syleptického duálu* – který referuje k vlastnímu singuláru a singuláru ještě jiného jména – vlastně plyne už z existence duálových tvarů osobních zájmen první a druhé osoby (*vě/va...*, *vy...*):³⁰ pokud totiž nemluví dva lidé současně, použití zájmena *vě* vždy znamená *mluvčí + jedna osoba*, a neplatí-li omezení, že by se ho užívalo pouze s číslovkou *dvě*, můžeme o *syleptickém duálu* hovořit. Na dotaz „*vě*“ ve *Stč. textové bance*³¹ dostaneme (9. 4. 2013) pět výsledků: číslovka *dvě* se nevyskytuje u těchto zájmen ani jednou, a to ani v kontextu 100 slov; zájmena určitě nereferejí k párovým tělesným orgánům, o vlastní jména se tu pochopitelně také nejedná: proto můžeme hovořit o *syleptickém duálu*: V jednom případě je sice situace prezentována jako přímá řeč dvou mluvčích (jako by mluvili najednou): „*I vecesta súdci: [...] jeho sva nemohla popásti, neb jest byl silnější než vě [...]*“³² Zbylé čtyři příklady však vždy referují k mluvčímu a adresátovi (*vě* = já + ty) a lze je za *syleptické* pokládat, např.: „*Tovařiš jeho počě jemu porokovati: Ty, vecě, nechceš Boha znáti a chceš se židóm vrovhati? Vě tuto muku trpívě za naše zlá diela.*“³³

Pro tzv. *anaforický duál* jsem zvolil příklad z *legedy o sv. Prokopu* (v. 737nn):

[...]
svú smrt před dvěma dnoma věděl,
tu svýma přieteloma pověděl,
Vitošovi, sestřenci svému,
a Jimramovi, bratři druhému. 740
Těma k sobě přijíti kázal
a pořád **jima** vše ukázal
a řka: „**Synové** moji milí,
vy jste se mnú ot mladosti byli.“³⁴

Obě tučně vtištěná zájmena *anaforicky* odkazují k Prokopovým přátelům Vitošovi a Jimramovi. Červeně vyznačené tvary už v duálu překvapivě nejsou: u slova *synové* bychom duál snad čekali, protože stále referuje k dvěma, byť už ne *anaforicky* (promluva postavy x promluva extradiegetického vypravěče); zájmeno *vy* *anaforicky* referuje k plurálu, proto samo je v plurálu, podobně vysvětlíme i plurálovou shodu.

Nabízí se tu ale také obecná otázka: máme vůbec čekat duál u slova *synové*? Na jednu stranu se to zdá naprosto logické (jde o referenci ke dvěma); na druhou stranu v Cunyho klasifikaci tento typ není: slovo neoznačuje obvyklý pár (počet synů není nijak standardizován) ani není opatřené číslovkou dva; že jde o dva, víme z kontextu. Mimochodem číslovku nelze asi ani dodatečně dosadit, oslovení „*dva/oba synové*“ je z pragmatického hlediska poněkud nestandardní.

²⁹ Pro připomenutí: KT (s. 215): „Ó ty Oméře, [...], kterak [...] velebil si Achile [...], že zabil *dva Hektory*, totižto Hektora a bratra jeho Troila.“ Pro komentář k problematičnosti tohoto tvaru a jeho hodnocení viz kap. 1, eliptický duál.

³⁰ Tato zájmena např. u V. VÁŽNÉHO (1963: s. 119).

³¹ <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>, verze 28. 1. 2013.

³² Dle *stč. text. banky*: Proroci rožmberští, Dn, kap. 13, v. 39; (Národní knihovna ČR; XVII D 33).

³³ Dle *stč. text. banky*: Umučení Pána (Hradecké) fol. 91v, v. 575; (Národní knihovna ČR; XXIII G 92).

³⁴ Legenda o svatém Prokopu. In: *Dvě legedy z doby Karlovy*. Praha: nakladatelství ČSAV, 1959.

Kdyby se v takovém případě duál přeci jen objevil (srov. výše ono *příteloma*), mohli bychom ho nazvat **kontextovým duálem**.³⁵ O jeho existenci (ne ovšem pod tímto názvem) se z mluvnic/skript zmiňuje asi jen M. KOMÁREK (1976: s. 83): „*Užívalo se ho [duálu] jednak po číslovkách dva, oba, jednak tam, kde se počet 2 rozuměl ze souvislosti.*“ Některé příklady na takový duál v KT najdeme (srov. kap. 4 > III. *duál kontextový*); nicméně na následujících třech citacích, v nichž duál není, přestože se jedná o dva, se budu snažit ukázat, jak problematická je sféra *kontextového duálu*: Je vůbec na místě očekávat u podtržených tvarů duál?

- 1) „*A tu Diomedes a Troilus udatně se sběžešta kopími a potom meči tak lítě na se sečiešta [...]*“ (KT, s. 181);
- 2) „*Ale s noční temností mračno i vietř pominú [...]*“ (KT, s. 163);
- 3) „*[Ženská] nestálost a vrtkost k oklamání mužov je nabádá.*“ (KT, s. 171);

V prvním případě se *kontextový duál* uplatnil ve shodě přísudku s několikanásobným podmětem (*sběžešta, sečiešta*), neuplatnil se však u doplnění nástroje v instr. (*kopími, meči* – předpokládejme, že každý z bojovníků měl po jednom kopí i oštěpu). Nemusíme však hned činit závěr, že se zde manifestuje rozkolísanost užívání, což je příznak počínajícího mizení duálu. Pokud totiž pokládáme plurál vůči duálu za bezpříznakový (srov. argumentaci v kap. I.), jistě ho může v tomto případě zastupovat: duálu by tu mohl pisatel užít, pokud by chtěl zdůraznit, že šlo o dvě kopí a dva meče; počet mečů je v této scéně ale nedůležitý, není v centru pozornosti, a proto by mohl být užít bezpříznakový plurál.

Druhý a třetí příklad ukazují opět několikanásobný podmět (tvořený dvěma složkami), který má shodu jednou plurálovou, podruhé singulárovou. I v těchto případech by úplně čistě teoreticky duál mohl být, jen z logiky: *jedná se o dva/dvě, ergo použít duál*. Jenomže jazyk se většinou zřejmě neřídí strohými implikacemi tohoto typu. Snad toto vše ukazuje, že *kontextový duál* by se nemusel uplatňovat vždy, že naše očekávání nesmí být absolutistická. Do hry vstupuje mnoho faktorů: u třetí věty jsou podmětem abstrakta, k tomu synonyma označující tutéž vlastnost apod.

V tom spočívá problematičnost a špatná polapitelnost *kontextového duálu*, že jej nelze vždy predikovat, na rozdíl např. od *duálu přirozeného*, který můžeme očekávat po číslovce *dvě* vždy a z jeho nepřítomnosti vyvozovat patřičné závěry.

Jak se zdá, Cunyho ie. klasifikace by mohla sloužit i pro účely staré češtiny: samozřejmě jako východisko, jež by bylo třeba detailněji propracovat a definovat, poměřit s korpusem textů a nuancovat. Většinu Cunyho typů v staré češtině alespoň okrajově najdeme (přesvědčivý doklad nemám jen pro periferní *eliptický duál*). Možná ovšem existují výskyty duálu, které bychom nepřičítali ani k jedné z kategorií; bylo by také třeba teoreticky vyřešit, zda např. shodné tvary (sloves, adjektiv, participia I-ového atd.) budeme zahrnovat pod *duál anaforický, kontextový*, nebo vymezovat jako zvláštní typ (*duál kongruentní*), a podobné otázky.

Poslední připomínka k užívání duálu se týká tvrzení v *Historické mluvnicí češtiny* (s. 133): „*Duálové tvary se nevyskytovaly nikdy u všech substantiv...*“ Chci poznamenat, že jsme limitováni korpusem textů: některé tvary máme doloženy, jiné nikoli. O nedoložených nelze říci, že se nevyskytovaly, natož, že by existovala nějaká systémová omezení (což už možná autoři HMČ netvrdí): jediné

³⁵ Jeho existenci pro PIE implikuje A. MEILLET (1903: s. 159; z franc. přel. a poté podtrhl MC): „[Duálové tvary slova vlk] *nemají význam „dva vlci“ samy o sobě, protože duál sám nevyjadřuje číslo a tyto tvary nemůžeme použít, pokud před ně nedáme číslovku dvě, s výjimkou případů, kdy rozmlouvající už vědí, že se jedná o dva.*“

akceptovatelné tvrzení tak je: *nejsou doloženy*, resp. *v našem korpusu se nevyskytly*. Hypoteticky by po číslovce *dvě* mohla stát v (tzv. *příležitostném*) duálu valná většina substantiv. Systémová omezení mohla platit částečně např. pro *pomnožná substantiva*, částečně pro *abstrakta*, pro *unika* atd. (to jsou ovšem slova defektivní z hlediska čísla dodnes, nesouvisí nikterak s duálem). V moderních textech je však možné narazit na situaci, kdy se hovoří třeba o dvou sluncích, např. ve *Stopařově průvodci po galaxii*,³⁶ nebo vzpomeňme na Nerudův dům *U Dvou slunců*; v takových případech by jistě mohlo být užito duálu (příležitostného), pokud by existoval jako produktivní kategorie.

II. Ústup duálu (podle historických mluvnic)

Ústup duálu neprobíhal najednou (konec 14. a celé 15. stol.), nicméně výsledek byl takový, že plurál postupně přebíral všechny jeho funkce. M. KOMÁREK (1976: s. 83) říká, že na přelomu 14. a 15. stol. se plurálové tvary objevují někdy už i u párových částí těla: „*kolena má, křídla svá, pod nohami, pod rukami*“ aj.; časté je tehdy prý i porušování shody (substantivum v duálu + shodný přívlástek a/nebo přísudek v plurálu); v 15. stol. už je duál jen po číslovce *dva* a někde „*u názvů dvojných částí těla*“; „*do konce 15. stol. se vyvinul přibližně ten stav, který má čeština dnes.*“ Naopak o nejrychlejším ústupu nás zajímavě informuje *Historická mluvnice češtiny* (s. 133): proběhl u zájmen a sloves v přítomnosti. Potvrzují, že to víceméně odpovídá stavu v *Kronice trojanské*, kde je duál v těchto případech už vzácný (s určitou výjimkou zájmen ukazovacích, která často stojí před číslovkou *dva* (*příležitostný duál*)).

Perspektivou **klasifikace** lze říci, že nejdéle se drží centrální *duál příležitostný* a *přirozený*, z rychlého ústupu duálu u zájmen lze usuzovat na poměrně brzké oslabování *duálu anaforického*, případně i *syleptického*.

V. VÁŽNÝ (1963: s. 6) se zmiňuje o urychlujícím vlivu prestižního jazyka, který duál jako produktivní kategorii nemá,³⁷ totiž latiny. Vliv se může projevit nejprve v překladech z latiny do češtiny, následně v psaném jazyce a V. Vážný také proto předpokládá, že duál ustupoval v psaném jazyce dříve než v mluveném; opačný názor zastává *Historická mluvnice češtiny* (s. 133), neboť jako v jiných případech se předpokládá, že písemné projevy (zejména kvůli pisatelově čtenářské zkušenosti s texty ze starších období) jsou konzervativnější.

Pomyslnou tečku při výkladu o zániku duálu tradičně³⁸ představuje citát z *Náměšťské mluvnice* (1533),³⁹ kde se „*za řeč hrubou*“ označuje: „*Žádný nemůž dvěma pánoma sloužiti.*“ Bývá to konec efektní, kontext citace je ale problematický.⁴⁰

³⁶ ADAMS, D.: *Stopařův průvodce Galaxií* [př. J. Hollanová]. Praha: Argo, 2002, s. 83-84: „*I ten nejotrlejší hvězdný tramp pocítí zamrazení při pohledu na drama východu slunce v kosmickém prostoru. Východ dvojhvězdy je však jedním z divů Galaxie. Bezbřehou temnotu náhle probodl oslepující paprsek. Zvolna šplhal vzhůru, rozšířil se v tenký srpek a za několik vteřin už to byla dvě slunce, dvě světelné výhně [>příležitostný duál], sežehující černý okraj horizontu bílým ohněm. Žhavé jazyky barev prosakovaly řídkou atmosférou. „Ohně úsvitu...!“ vydechl Zafod. „Sesterská slunce [>kontextový duál?] Soulianis a Rahm...!“*

³⁷ Ph. BALDI (1983: s. 28) uvádí pro latinu pouze pozůstatky duálu: tvary *duo* (dva) a *ambo* (oba) a tzv. „*dual pronouns*“ jako např. *uter* (který ze dvou?).

³⁸ Srov. LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. (1986: s. 133);

³⁹ Naskenovaná a dostupná (jaro 2013) zde: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice>.

⁴⁰ OPTÁT, B. – GZEL, P. – PHILOMATHES, V. (1533: D2r a D2v):

„*De dativo:*

Předně se v NM nemluví o duálu obecně (duál / dvojné číslo ani nezazní), nýbrž (v sekci o pádech) jen o dativu a dativní koncovce *-ma*: ta se u substantiv dnes nedochovala ani zbytkově (ani *ruce, oči, uši*, tedy jména s duálovými paradigmaty v nové češtině jinak kompletními nebo skoro kompletními, tuto koncovku nepodržely), konkurence s instrumentálem byla takovou překážkou, že tato koncovka musela být všude odstraněna, nahrazena plurálovou. To svědčí pro to, že se zde mluví jen a jen o dativní (duálové) koncovce *-ma*. Brát tuto u substantiv vůbec nedochovanou koncovku jako *pars pro toto* celého duálu je podle mě chybou.

Druhým problémem tohoto místa je, že autoři *Náměšťské mluvnice* tu zavrhnou i tvar *dvěma*, ve prospěch tvaru (nikoli *dvěm* s mechanicky odtrženým *-a*, nýbrž) *dvoum* (psáno *dvaum*). Ve výše zmíněné *stč. textové bance* (9. 4. 2013, verze 28. 1. 2013), která obsahuje i několik textů z konce 15. a z počátku 16. stol., tvar *dvoum* (ani podobu *dvaum*) nenajdeme; tvar *dvěma* v dativu ano.⁴¹ Není tedy vlastně jasné, na základě čeho autoři zvolili tvar *dvoum* m. *dvěma*. To je další problém dané pasáže. Co chci tím vším říci: není sice pochyb o tom, že v této době již duál zanikl, nicméně z této pasáže se to úplně jasně nedozvíme a její citování pro efektní závěr se hodí spíše do populárně-vědecké práce.

B. Pozůstatky duálu v nové češtině

I. Duál v novějších mluvnicích

Protože duál jako kategorie v češtině dávno zanikl, při synchronním popisu češtiny nevyvstává potřeba o duálu mluvit. Přesto se o něm novější mluvnice češtiny překvapivě jednohlasně zmiňují v morfologických oddílech při výkladu *nepravidelných* koncovek – a to na rozdíl od jiných historických tvarů (aorist, supinum) a jevů (tzv. stahování, zánik jerů, přehlásky, palatalizace), které by mohly stejně dobře vysvětlovat jisté nepravidelnosti, varianty a kolísání (kondicionálu, infinitivu na *-t/-ti*, jmenného a složeného skloňování adjektiv, vokalických a konsonantických alternací v morfémeh).

Není důvod se domnívat, že by původně duálové koncovky potřebovaly větší ospravedlnění své synchronní nepravidelnosti než třeba takové tvary *bys, bychom, byste*. Nicméně ať už se podíváme do *České mluvnice* autorů B. Havránka a A. Jedličky (*dvojnité číslo* s. 122 a jinde vs. *kondicionál* s. 252, 254-5), do *Příruční mluvnice češtiny* (s. 255 vs. s. 333 a 313, kde se dokonce od původu aoristové tvary slovesa být hodnotí jako: „*volný kondicionálový morfem*“) nebo konečně do příručky *Čeština – řeč a jazyk* (s. 192 vs. s. 224), vždy najdeme informaci o duálovém původu tvaru *rukama*, nikdy však o původu tvaru *bychom*. Relevantní důvod pro to není, není to samozřejmě ani chybou, jen chci upozornit na to, že v české mluvnické tradici se stalo pravidlem některé tvary vysvětlovat diachronně, kdežto u jiných tvarů jejich původ pomíjet.⁴²

Jistě tuto prominenci duálu nelze odvozovat ani z toho, že by povědomí o něm připravovalo mluvčího (adresátem mluvnice je kultivovaná veřejnost) na setkání s touto kategorií v cizích jazycích;

Regula: vez, že dativus pluralis masculini generis numquam debet finiri in /ma: neb to jest řeč hrubá. [...*příklady s duálem*] Ale takto máš říci: Pověděl dvaum bratróm svým a Žádný nemůž dvaum pánom sloužiti.“

⁴¹ „[...] kteráž tu věc jiným dvěma sestrám ukázala jest.“ Hynek z Poděbrad [Neuberský sborník]; konec 15. stol.; Knihovna Národního muzea v Praze; V E 39, 1 A c 100; 15; fol. 117v.

⁴² Trochu jiný je případ mluvnice V. CVRČKA a kol. (2010: s. 28-33), kde je separátně ve stručném přehledu nastíněn vývoj češtiny od jejích počátků. B. HAVRÁNEK a A. JEDLIČKA (1960: s. 440nn) také na konec své mluvnice připojili *Dodatek o vývoji českého jazyka*, kde je ovšem relevantní výklad natolik prostoupen dobově poplatnými výrazy a pojetím (*marxistické pojetí jazyka; vývoj jazyka v období feudálním; dialektika; kázání sice náboženská, ale hlubokého dosahu revolučně sociálního aj.*), že se mu většina duchapřítomných uživatelů raději vyhne.

ze standardně vyučovaných jazyků na gymnáziích duál nemá angličtina ani němčina, neměla jej již klasická latina, a tudíž ani jazyky románské: francouzština, španělština, italština. Duál (jenomže také aorist) najdeme jen v dnes již téměř nevyučované staré řečtině; chceme-li brát v úvahu i další kulturní jazyk, pak rovněž (ale to jen okrajově, protože na ústupu) v biblické hebrejštině.⁴³

II. Před současnou kodifikací (výběrově):

a) Už F. Trávníček v **Mluvnici spisovné češtiny** (1951) zpravidla vysvětluje nepravidelné reliktní tvary poukazem na to, že jsou „od původu dvojné“ (díl I., s. 501 a jinde, souhrnně s. 454); kdežto *bychom* nevysvětluje nijak. Shrnuji zde pro přehled hlavní odchylky od dnešního pojetí a zajímavé tvary hodnocené jako nespisovné:

- *ruka* a *noha*: mají prý tvary duálové vedle tvarů pravidelně plurálových: překvapivé z hlediska současné kodifikace jsou tady explicitně uvedené **ruky** a **ruk**.⁴⁴ Za „lidové, nikoli spisovné“ označuje Trávníček tvary dat. *nohoum*, *rukoum* a gen./lok. *nohouch*, *rukouch* (díl I., s. 501-2);
- *koleno*, *rameno*, *křídlo*, (díl I., s. 516) *prsa* (s. 454): mají vedle pravidelných i zastaralé instrumentály **kolenoma**, **ramenoma**,⁴⁵ **křídloma**,⁴⁶ **prsama**; „lidové“ jsou tvary *kolenouch*, *kolenoum*;
- *oko*, *ucho*, *dvě stě*: stejně jako v dnešních mluvnicích (díl I., s. 516-7);
- *dva*, *oba*: stejně jako dnes, zajímavé jsou jen podoby *dvá*, *obá* (nom. m.) uvedené mezi nespisovnými.⁴⁷
- jako zbytky dvojného čísla bere i jinde neuváděné **dva česká** a **polou** (díl I., s. 454). Při googlování „dva česká“ jsem 6. 4. 2013 našel pouze dva relevantní příklady: jeden je z odborné práce citující původní pramen ze 17. stol. (tedy nejde o novou češtinu), druhý výskyt⁴⁸ byla citace lidové písně (bez datace). U obou výskytů bylo připojeno vysvětlení: *dva česká*, tj. *groše*. *Polou* < *polú* Trávníček chápe jako starý 6. p. substantiva *půl* < *pól*, a tvrdí, že tento pád ustrnul a stal se jednak slovesnou předponou *polo-*, jednak příslovcem *polou* (díl I., s. 399). *Slovník spisovného jazyka českého* (heslo: *polo*) uvádí *polou* jako variantu (Mácha, Winter aj.) příslovce *polo*, která už není v jazyce živá. Logicky tedy byly jak tvar *polou*, tak spojení *dva česká* propříště z výčtu pozůstatků duálu vypuštěny.

b) Analogicky ke *kolenoma*, *ramenoma* apod. byl zřejmě utvořen tvar **prstoma**, který několikrát najdeme např. u Bohumila Hrabala.⁴⁹ Prsty (na rozdíl od ostatních substantiv s koncovkou *-oma*) nejsou párovým tělesným orgánem: mluví jako by nevěděl, že tato koncovka je od původu duálová, a mylně ji reinterpretoval jako koncovku částí těla vůbec.

⁴³ srov.: WEINGREEN, J.: Učebnice biblické hebrejštiny. Praha: Karolinum, 2008, s. 47.

⁴⁴ Tyto tvary jsou ve slovenštině a v některých nářečích. Autenticky jsem slyšel mluvčího z Uherského Hradiště pronést: *Není ti zima na ruky?*

⁴⁵ Např. A. a V. MRŠTÍKOVÉ: *Maryša*. Praha: Artur, 2004; s. 47: „[...] pokrčí *ramenoma* a odejde po svých.“ (scénická poznámka, nikoli předváděný dialog).

⁴⁶ Např. u J. ZEYERA (Ctirad, In: Vyšehrad. Troje paměti Víta Choráze. Brno: Host, 2009): „[...] *pak zatřepala hbitě křídloma / a uletěla s divým voláním.*“ (s. 145).

⁴⁷ Nověji se o nich v mluvnici zmiňuje CVRČEK a kol (2010: s. 229): „Řídce se vyskytuje dloužení koncovky v nom. a ak. (v)obá, dvě.“

⁴⁸ „Já jí honit nebudu, zameškal bych koledu. Koleda je hezká, stojí za dva česká.“ (Čárky doplnil MC.)

⁴⁹ HRABAL, B.: *Jarmilka* (sebrané spisy B. H., sv. 3.) Praha: Pražská imaginace 1992; s. 158: „[...] *utíral si slzy smíchu a násilně, prstoma si dával nazpět pomačkané rysy.*“

c) Zajímavější je tvar **rtoma**. Podle (zřejmě redakčního) příspěvku v oddílu *Drobnosti* časopisu *Naše řeč*⁵⁰ je sice tento tvar ve staré češtině doložený, avšak v nové češtině se tvar rozšířil jako imitace *Rukopisu královédvorského* (Jelen), a proto je považován za uměle dotvořený/oživený.

d) V poezii, ale i v próze 19. století najdeme občas také tvar **zrakoma**, např. „A před zrakoma mýma / opření na oblaky / vystupují duchové.“⁵¹ I tvar *zrakoma* nalezneme v *Rukopise královédvorském*: „[...] pozřesta lisíma zrakoma / na královy voje.“ (Záboj, Slavoj a Luděk, v. 117-8).⁵² Museli bychom se ovšem podívat do pramenů z počátku 19. století, zda opravdu užívání tvaru *zrakoma* dramaticky narůstalo až po uveřejnění RKZ. V roce 1919 H. Hrubý⁵³ v brusičském duchu mimo jiné tvar *zrakoma* vytýká I. Hermannovi: „*Správně: 7. mn. zraky.*“

O žádném z výše uvedených tvarů s koncovkou *-oma* se současné mluvnice ani nezmiňují, ne protože tyto tvary jsou/nejsou nespisovné, nýbrž že nejsou už vůbec živé. Vyhledavač Google (7. 4. 2013) sice poskytuje některé doklady, ty ovšem lze vysvětlit jako (intertextový) odkaz na nějaký text starší, jako citaci, přičemž (aby tato intertextualita byla vůbec funkční) citovaný text bývá uveden těsně v blízkosti vlastního užití tvaru zakončeného na *-oma*: tak např. nadpis *Policajti sviští křídlo* je bezprostředně následován citací z *Ottova slovníku naučného*: „[Jestřáb] jest lstivý i plachý, vrhá se na kořist jako šipka, sviště křídlo.“⁵⁴

e) Tvary zájmena *týž/tentýž* byly ještě v 1. pol. 20. stol. velmi rozmanité.⁵⁵ Jistota mluvčích u tohoto zájmena mnohdy není velká ani dnes, a to ani u tvarů neperiferních: natož pak u tvaru instr. pl., pokud je shodným přívlastkem substantiv *rukama*, *nohama* atd. Otázce, jak by takový tvar měl vypadat, se před padesáti lety v článku *Týmaž, těmaže, nebo těmatěž očima?* věnoval M. Sedláček.⁵⁶ Nemohl se opírat o úzus, protože počet výskytů byl velmi malý. Za systémově správný označuje dodnes používaný tvar *týmaž*: „*Ve shodě s dosavadní kodifikací je třeba dát přednost tvaru týmaž.*“

III. Pozůstatky duálu v současné češtině

V anglických příručkách se někdy uvádí jako zbytek ie. duálu např. sama existence číslovky *oba* (*both*) a nemožnost jejího nahrazení tvarem *všichni* (*all*).⁵⁷ Pro češtinu tento případ není obvykle akcentován, protože máme jiné příklady, jak duál ilustrovat.

Nejčastěji jsou pozůstatky duálu představovány výčtem slov/tvarů: některé tvary u substantiv *ruka*, *noha*, *oko*, *ucho*, *koleno*, *rameno*, *prsa*; kompletní paradigma číslovek *dva*, *oba*; nom. a ak. *dvě stě*. Tento výčet najdeme hned dvakrát v *ESČ* (heslo *čeština humanistická*, s. 79, a heslo *číslo* s. 96), v *Historické mluvnici češtiny* (s. 133) nebo u F. TRÁVNÍČKA (1951: s. 454). Takový výčet je sice

⁵⁰ Anonym: Dvě poznámky k Bramborovu článku. In: *Naše řeč*, r. 30 (1948), číslo 8, s. 159.

⁵¹ MÁCHA, K. H.: Dílo I. Praha: Československý spisovatel, 1986, s. 211.

⁵² *Rukopis královédvorský a zelenohorský* (ed. D. Dobiáš). Brno: Host, 2010, s. 134.

⁵³ HRUBÝ, H.: Vánoční koledy. In: *Naše řeč*, r. 3 (1919), číslo 9; s. 269-271.

⁵⁴ <http://bleskove.centrum.cz/clanek.phtml?id=559408> (dostupné 7. 4. 2013, datum publikování textu podle stránky: 6. 7. 2005).

⁵⁵ K postupné kodifikaci tohoto zájmena srov. SVOZILOVÁ, N.: Jak skloňujeme zájmeno *týž/tentýž*? In: *Naše řeč*, r. 53 (1970), číslo 2, s. 72-81.

⁵⁶ SEDLÁČEK, M.: *Týmaž, těmaže, nebo těmatěž očima?* In: *Naše řeč*, r. 47 (1964), číslo 1, s. 22-26.

⁵⁷ [http://en.wikipedia.org/wiki/Dual_\(grammatical_number\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Dual_(grammatical_number)): „*Many more modern Indo-European languages show residual traces of the dual, as in the English distinctions both vs. all, either vs. any, neither vs. none, and so on.*“

přehledný, dokonce může fungovat jako jakási *vitrínka*. Říká nám ovšem jen to, že tyto tvary existují, neříká nám ale, *jak* existují.

Proto se v následujících odstavcích podívám na postavení těchto tvarů v systému současné češtiny, a to prizmatem ohrožení jejich existence. Takový postup mi přijde na místě, neboť výčty se pomalu, ale jistě krátí. V. VÁŽNÝ (1963: s. 6) uvádí ustálená spojení: *dvě groše česká, dvě kopě, na dvě straně* aj., která přežívala po zániku duálu i v 16. a 17. století. Zabrousíme-li do dobových gramatik, V. BENEDIKT z Nudožer (1603: 9v) uvádí jako živé tvary (vedle párových tělesných orgánů v instrumentálu a jejich shodných přívlastků) *dvě rybě* a *dvě hodině*.⁵⁸ J. V. ROSA (1672: s. 56-8) duálové tvary doporučuje pro *ruce, nohy, oči, uši* v instr.; vedle tvarů *dvě stě, dvě létě, dva česká* povoluje („*moderno tempore poteris etiam dicere*“) *dvě sta, dvě léta, dva český*.⁵⁹ Jak už jsme viděli výše, F. TRÁVNÍČEK (1951: s. 454) uvádí ve výčtu *dva česká (groše), polou* a tvary s koncovkou *-oma*. Které tvary mohou být na řadě nyní?

IV. Perspektiva vývoje

Je vcelku přirozené, že během jazykového vývoje jsou periferní, idiosynkratické tvary nahrazovány tvary pravidelnějšími. Jazykový vývoj je v kultuře s rozvinutým písemnictvím a dokonce s normativními jazykovědnými institucemi výrazně zpomalen, nikoli však zastaven. Proto je oprávněná i otázka, co se stane s reliktními duálovými tvary, resp. jakým způsobem by mohly být ze systému vytěsňeny. Tvary hodnotím podle informací obsažených v současných normativních mluvnících, slovnících a příručkách, podle deskriptivní mluvnice Cvrčka a kol. (2010), podle výskytů, resp. nepřítomnosti ve vyhledávači Google, příp. na základě vlastní jazykové a čtenářské zkušenosti.

Pokud spekulujeme o budoucím možném vývoji „duálových“ tvarů, nejzajímavější je případ tvarů **instrumentálu plurálu s koncovkou *-ma***, které jsou ohroženy jakoby **ze dvou stran**.

1) Na jedné straně by mohla působit analogie, *dvěma* > *dvěmi* podle *třemi, čtyřmi*... Tento konkrétní příklad bývá v příručkách exemplárně pranýřován jakožto **hyperkorektnost**. Srov. ČECHOVÁ, M. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E. (2008: 149):

„U tvaru dvěmi/dvěmy, s nímž se (především v mluvených, ale i v psaných projevech) setkáváme, může jít jen o nevědomé dodržování „shody“ (s těmi dvěmi muži, s dvěmy dopisy) nebo o hyperkorektní⁶⁰ snahu po spisovnosti, neboť zakončení -ma uživateli signalizuje nespisovný, obecněčeský projev.“

Nad uvedenou citací bychom se rádi pozastavili a ještě ji komentovali ve dvou bodech:

- Vedle *dvěmi* je uvedena i alternativa *dvěmy*; jde samozřejmě jen o variantu zápisu, a to o variantu *pravopisně* nepřijatelnou, stejně jako nelze psát *písněmy* nebo *třěmy dopisy*; protože se jedná o stylistickou příručku a nikoli o problematiku pravopisných chyb, není nutné uvádět podobu *dvěmy* o nic více než podoby *dvjemi*,⁶¹ popř. *dvjemy*.

⁵⁸ „*Interdum tamen etiam in aliis dualis reperitur, ut dvě rybě/hodině.*“

⁵⁹ Obě mluvnice dostupné (jaro 2013) zde: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice>.

⁶⁰ Slovo hyperkorektní je zvýrazněno už v původním textu.

⁶¹ Jako podobu *dvěmy* lze pomocí vyhledávače Google nalézt i podobu *dvjemi*, byť v kontextech pravopisně, stylově i myšlenkově téměř kuriózních.

- M. Čechová říká, že tvar *dvěmi* pramení buď z *nevědomého dodržování shody*, nebo z *hyperkorektnosti*. V prvním případě ale jistě nejde o problematiku shody, protože tvary *dvěma* i *dvěmi* jsou co do kategorií ekvivalentní a shodu vyjadřují bez rozdílu. Mohlo by zde jít buď o typ zvukové/grafické *atrakce* v konkrétních jednotlivých případech (což zřejmě má na mysli Čechová pod pojmem shoda), nebo o tvarové vyrovnávání založené na obecnějším principu analogie a tedy nezávisějící na konkrétních případech. Největší potenciál atrahovat *dvěma* na *dvěmi* mají koncovky *-ěmi*, *-emi*, *-ami*, *-mi* ovšem i koncovky *-y/-i* by k atrakci vést mohly; spodobou však v žádném případě nelze vysvětlit případy typu „*x násobeno dvěmi*“,⁶² kde není nic, co by mohlo spodobu vyvolat. Kvůli takovým případům bychom měli hovořit o vyrovnávání tvarů dle analogie, nikoli o jednotlivých případech atrakce.

Nakonec je však nutno podotknout, že podle údajů V. CVRČKA a kol. (2010: s. 193 a s. 229) toto tvarové vyrovnávání vůbec neprobíhá u tvarů *očima*, *ušima* (**očími*, **ušimi*); tvary *rukami*, *nohami* při referování k lidským končetinám jsou „*ojedinělé*“, a dokonce – v rozporu s tím, co uvádí M. ČECHOVÁ – říká, že ani *dvěmi* a *oběmi* se nepoužívá, a to ani v mluvených textech. Proto musíme konstatovat, že působení analogie zůstává spíše potenciálním jevem, který by se mohl v budoucnosti uplatnit.

2) Na druhé straně je *nepravidelnost* instrumentálních tvarů (a to mnohem významněji) ohrožena tím, že koncovka *-ma* v obecné češtině agresivně expanduje prakticky ke všem vzorům všech deklinací a stává se koncovkou univerzální; nutno dodat, že u některých vzorů je převzetí této koncovky funkční, odstraňuje homonymii koncovek: tvar *hrady* je v 1., 4., 5. i 7. pádě pl.; na překážku je tato koncovková homonymie zvláště u dvojice akuzativ/instrumentál (vokativ je u neživotných substantiv záležitostí marginální, nominativ/akuzativ je u nich běžný), protože u tranzitivních sloves se mohou objevit zároveň jako *patiens* (akuzativ) a jako nepovinné doplnění prostředku (instrumentál), srov.: *Obr drtil prsty kameny*. Tvar *prstama* nebo *kamenama* by dovolil větu interpretovat jednoznačně.⁶³

Pokud by pod tlakem tohoto rozšíření někdy v budoucnu došlo ke kodifikaci, rázem by pozbylo smyslu vysvětlovat – alespoň v mluvnících synchronní češtiny – tvary *rukama* apod. jejich historickým původem.⁶⁴ Podobně dnes tvar *dva tisíce* (na rozdíl od *dvě stě*) není vykládán jako duálový, protože duálová koncovka zde splýnula s plurálovou, a tak by se jednalo o výklad zbytečně komplikovaný.

Duálové tvary substantiv *očí*, *uší* jsou do synchronního systému začleněny vcelku pevně. Duálové paradigma (s novotvary *očím*, *očích*)⁶⁵ existuje vedle paradigmatu pravidelného (*oka*, *ucha* atd.) a

⁶² Doklady opět z vyhledavače Google (25. 3. 2013): „*Diskontní sazba České národní banky dosahovala až závratných 13% per annum (rok 1997), násobeno dvěmi by vycházel zákonný úrok z prodlení v brutální výši 26% per annum.*“ --- „*Bruce neuvěřitelně cool, Cybill sexy, dáno dohromady = násobeno dvěmi, na svou dobu vynikající seriál.*“ --- „*Po krátkém programu mohla Hughes získat nejvíce 3.0 bodů. (4 body z krátkého programu – děleno dvěmi, plus jeden bod za volnou jízdu).*“

⁶³ Tlak na disimilaci akuzativu/instrumentálu u neživotných maskulin není jevem novým: ESČ (heslo *čeština humanistická*, s. 79) uvádí: „*Homonymie akuz. a instr. pl. u mask. (zuby) vedla k tomu, že do instr. začínají pronikat jednoznačné novotvary podle fem. (zubami); ty se však prosazovaly jen v nižším stylu.*“

⁶⁴ Tak v textu *Paměť mojí babičce* autorky Petry Hůlové stojí spisovné tvary *rukama*, *nohama* vedle nespisovných *chlapama*, *domama*, *mužskejma*, *fotkama*, *dveřma*, *drobnostma*, *křídlama* aj. a nijak pozornost na svou spisovnost nestrhávají. Podobně v písni *Pohyby* kapely Lucie: „*Dělám pohyby, / hejbám bokama, / rukama, nohama, / vlasama, zádáma...*“

⁶⁵ srov. V. VÁŽNÝ (1963: s. 88).

mezi obojími je v zásadě vztah komplementární distribuce: duálové tvary označují orgány těla (lidí, fikčních humanoidních bytostí, zvířat), příp. jejich technické ekvivalenty,⁶⁶ kdežto pravidelné tvary označují předměty (*ucha* hrnce) a jevy (*oka* na punčoše, v polévce), které tyto orgány připomínají. Distribuce je v tomto případě naprosto funkční, neexistují snad ani náznaky toho, že by (vyjma žertování) docházelo k zaměňování nebo kontaminování obou sad, srov. V. CVRČEK a kol. (2010: s. 193). Silná pozice těchto tvarů je dána i podobností paradigmatu s ženskými vzory *kost* a *růže/píseň*: 1., 4. a 5. *kosti/oči*; 2. *kostí/očí*; 3. *růžím/písním/očím*; 6. *o růžích/písních/očích*.

Substantiva *ruka*, *noha* se většinou probírají vedle sebe – protože přísluší k témuž vzoru a i sémanticky k sobě mají blízko. Z hlediska duálu je ale pozice *ruky* výrazně silnější, protože zaprvé zachovává duálový nom./ak./vok. *ruce* (proti tomu *nohy* pravidelně jako *ženy*), zadruhé v genitivu mluvnice ani neuvádí dubletu **ruk* (na rozdíl od *noh*);⁶⁷ konečně třetí rozdíl je v distribuci tvarů pro vlastní a přenesený význam: Internetová jazyková příručka ÚJČ AV uvádí v poznámce u substantiva *noha*, že „ve významu ‚končetina‘ se ve 2. a 6. pádě mn. č. užívá **spíše** tvar *nohou*, v 7. pádě mn. č. výhradně tvar *nohama*“, kdežto u substantiva *ruka*: „Tzv. duálové tvary (*rukou/rukách*, *rukama*) používáme při označení částí těla. V případě, že se jedná o přenesený význam, užíváme tvary druhé (*ruk*, *rukách*, *rukami*).“⁶⁸ Klíčové je slůvko *spíše*, které jsem zdůraznil: komplementární distribuce tak u *nohy* nefunguje absolutně, což je prvním předpokladem k tomu, aby pravidelné tvary *noh* a *nohách* v gen. a lok. vytěsnila tvar *nohou*. Protože v instrumentále distribuce funguje lépe, tvar *nohama* je jediný pevnější duálový tvar v paradigmatu (o instrumentálu ale srov. výše).

Zvažme také přenesené významy obou slov. *Noha* běžně označuje podpěry stolu, skříně, postele, apod., příp. část houby. Na hodinách se sice pohybují *ručičky*, ale nikoli *ruce* (ani na velkém orloji). Pokud procházíme významy *ruky* v SSČ⁶⁹, jediný význam může k sobě přibírat koncovky *-ách* a *-ami*: *mechanické ruce*. Nechme stranou fakt, že příležitostí mluvit o *mechanických rukou* (sic!) není tolik, jako hovořit o *nohách* stolu. Ale je nutno připomenout, o čem psala už Z. Hrušková.⁷⁰ Ta upozorňuje, že u *ruky* na rozdíl od ostatních částí těla „je metaforické přenášení poměrně omezené a nové.“ Vzápětí dokonce říká, že většinou o žádné metaforické přenášení nejde: *mechanické/umělé/náhradní ruce* jsou opravdu *ruce*, umělý ekvivalent *rukou* lidských; stejně tak jsou *umělé oči* a ne *umělá oka*. Jediný komplikovanější případ jsou *ruce hydraulické*, u nichž akceptuje obě varianty. Dublety *rukách*, *rukami*, **ruk*, **ruky* jsou málo frekventované, mají velmi málo příležitostí se objevit. I proto mají duálové tvary substantiva *ruka* lepší vyhlídky na přežití než v případě *nohy*.

Neutra *prsa*, *rameno*, *koleno* mají všechna v gen. a lok. plurálu koncovku *-ou* (vedle tvarů *kolen*, *ramen*, *v kolenech*, *na ramenech*).⁷¹ Tvar *prsech* v lok. nekonkuruje, protože je využit pro substantivum *prs*. Rozlišení tvarů podle primárního/metaforického významu má vlastně jen *rameno* (*rameno semaforu*, *jeřábu*, *řeky*); u kolena uvádí SSČ některá přenesení (*koleno trubek*, *potrubí* a *koleno* ve smyslu *pleš*), nezmiňuje se však, že by byly tvary distribuovány dle tohoto kritéria; existuje snad jistá preference v ustálených spojeních: *prosit/být na kolenou*, ale jen *srazit do kolen*. Současný

⁶⁶ CVRČEK a kol. (2010: s. 193) uvádějí *elektronické oči*.

⁶⁷ Výjimkou je Internetová příručka ÚJČ AV, srov. níže.

⁶⁸ Citováno 7. 4. 2013 ze stránek <http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=ruka&Hledej=Hledej> (aktualiz. 3. 2. 2009) a <http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=noha&Hledej=Hledej> (aktualiz. 8. 10. 2008).

⁶⁹ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 2007. (Dále jen SSČ.)

⁷⁰ HRUŠKOVÁ, Z.: Hydraulické ruce nebo ruky? In: Naše řeč, r. 80 (1997), číslo 3, s. 159.

⁷¹ SSČ i Internetová jazyková příručka ÚJČ AV (8. 4. 2013).

stav je tedy takový, že vedle sebe stojí dublety preferované v určitých kontextech a taková situace pro nepravdivé tvary není dlouhodobě příznivá.

Číslovky *dva, oba* mají mimo nom./ak./vok. alternativní podoby: *dvouch, dvoum, o dvouch, dvouma* (zř. *dvoumi*). Tvar *dvoum* je už starý, výše jsme ho potkali v *Náměšťské mluvnici* (1533), kde je také brán za správný, proti „starému“ *dvěma*. Alternativní podoby vznikly přibližováním číslovek k paradigmátům adjektivním/zájmenným (gen. *-ch*, dat. *-m*), tvar *dvouma* pak ze snahy mít aspoň ve všech nepřímých pádech tutéž kmenotvornou příponu (*dvěma > dvouma*). Podle současných mluvnic je spisovné pouze původní duálové paradigma; *Příruční mluvnice češtiny* neuvádí neduálové tvary ani jako svůj typický *substandard*.

Tvar *stě* v číslovce *dvě stě* je naprosto izolován, přesto vykazuje překvapivou životaschopnost, snad díky zvukovým kvalitám (dvě jednoslabičná slova s asonancí, homoioteleuton). V. CVRČEK a kol. (2010: s. 188) uvádí, že podoba *dvě sta* se vyskytuje: „v mluvené řeči na Moravě; v psané češtině jen ojediněle.“⁷²

⁷² Jistou roli může hrát i častý výskyt v peněžnickém kontextu, kde dnes existuje speciální bankovka, která má hodnotu *dvě stě* Korun českých; díky tomu se posiluje stabilita tohoto tvaru v systému. Je možné, že s příp. budoucím přijetím měny Euro číslovka *dvě stě* tuto svou oporu ve finančním sektoru ztratí, protože dvouseurová bankovka nebude příliš využita pro každodenní nakupování.

3. Kronika trojanská

Česká *Kronika trojanská* je překladem latinsky psaného spisu *Historia destructionis Troiae* (1287), jehož autorem je Itál Guido de Columna (Guido delle Colonne). O Guidovi víme, že vedle svých literárních aktivit byl soudcem: jednak to sám říká v textu KT (s. 8: „*skrze mě, súdci Guidona z Kolumny mezánské*“),⁷³ jednak je jeho jméno dochováno na messinských právních dokumentech z let 1243-1280.⁷⁴

Někdy bývá *Historia...* označována za „*parafrázi franc. veršovaného románu Roman de Troie od Benoïta de Sainte-Maure*“.⁷⁵ Tento zdroj v textu KT (v Daňhelkově edici) uveden není. Zato se Guido explicitně zmiňuje o jiných zdrojích: „*ty věci, kteréž skrze Dita řečského a Dana trojanského jsou popsány, kteřížto v ty časy byli přítomni u vojskách, a co jsou očitě spatřili, to jsou věrně popsali,*“ (str. 8). Tohoto *Dita* a *Dana* lze identifikovat se jmény *Dares Phrygius* (Fryžský) a *Diktys z Kréty*.⁷⁶ Oba jsou bytosti fiktivní, pod jejich jmény se dochovaly quasi-autobiografická vyprávění o trojské válce; ve středověku však byly tyto spisy považovány za pravé.⁷⁷ Zda je za pravé považoval Guido, by bylo možné pouze spekulovat: z uvedené citace však jasně vyplývá, že se svému čtenáři snaží sugerovat, že o autentické záznamy šlo, a touto cestou dodává věrohodnost svému líčení. O vztahu k pohanským básníkům se zmíním níže.

Historia destructionis Troiae byla překládána už ve středověku do mnoha vernakulárních jazyků: české překlady byly pořízeny dva: jeden – literárně kvalitnější – ve 2. pol. 14. stol. (7 dochovaných rukopisů), druhý – doslovnější – počátkem 15. stol. (dochovány pouze zlomky).⁷⁸ J. Daňhelka se ve své edici KT (1951, s. 291) zmiňuje jen o šesti rukopisech a jejich tehdejších uložení. Kromě rukopisů svědčí o čtenářské popularitě KT i dva prvotisky, z nichž první byl dlouho považován za první u nás tištěnou knihu vůbec (tak ještě v *Lexikonu české literatury*, 1993), byť podezření, že datum 1468 bylo mechanicky převzato z oseckého rukopisu, není nové: vyslovil je už Josef Dobrovský (obrozenké nadšení však jeho námitky nebralo v potaz).⁷⁹ Navíc je přinejmenším zářezí, že by pro první tisknutí byl vybrán spis tak dlouhý jako je KT (bezmála 300 stran v Daňhelkově edici) a knihtisk nebyl „ozkoušen“ na spise kratším; nelze ani uspokojivě odpovědět, proč by po tištění KT následovala osmiletá odmlka plzeňské tiskárny.

Vztah k homérské tradici a zvl. k Vergiliově Aeneidě

Pro dnešního čtenáře pravděpodobně nebude KT pramenem, jehož prostřednictvím by se poprvé seznamoval s řeckou mytologií a homérskými hrdiny: když pomíneme neliterární sféru (filmy, počítačové hry), přeci jen Homér a Vergiliova Aeneida (zvl. 2. kniha vypráví o dobytí Troje) patří do evropského kánonu, kdežto KT nikoli.

⁷³ Je-li uvedeno pouze číslo stránky, odkazují vždy na Daňhelkovu edici KT.

⁷⁴ KUŤÁKOVÁ, E. & VIDMANOVÁ, A. (eds.): *Slovník latinských spisovatelů*. Praha: Leda, 2004 (2., přeprac. a doplněné vyd.), s. 269-70.

⁷⁵ *Ibid.*: s. 269.

⁷⁶ *Ibid.*: s. 208 (heslo *Dares Phrygius*) a s. 531 (*L. Septimius* – přeložil Diktysův spis do latiny);

⁷⁷ Homérští hrdinové ve vzpomínkách věků (přel. E. Kamínková). Praha: Svoboda, 1977 (prémie Antické knihovny), s. 8: „*ve středověku se věřilo, že skutečně jde o vyprávění přímých účastníků.*“

⁷⁸ FORST, VI. (ed.): *Lexikon české literatury II/2, K-L*. Praha: Academia, 1993, s. 996-7 (včetně axiologického hodnocení překladů).

⁷⁹ BOLDAN, K.: *Záhada Kroniky trojanské*. Praha: NK ČR, 2010, s. 39.

Srovnávat bychom KT mohli s mnoha antickými texty, já se zde synekdochicky omezím jen na vztah k Aeneidě. Vergilius byl i ve středověku vysoce ceněn, k čemuž přispěla jeho obliba u církevních otců (Augustin, Hieronymus) nebo možnost křesťanské interpretace jeho díla (zvl. výklad IV. eklogy jako zvěstování Ježíšova narození nebo *Cento Probae*, křesťanská báseň poskládaná výhradně z citací Vergilia).⁸⁰ Oproti homérským textům měl Vergilius výhodu, že byl psán latinsky, a proto i dosti čten.

Při hodnocení svých pramenů se Guido zmiňuje o pohanských autorech jako o nespolehlivých: vymýšleli si zásahy bohů, takže Homér „*púhú a prostú pravdu*“ (s. 7) přetvořil a zabalil do lží, další lži pak přidal Ovidius (s. 8). Vergilius stojí po boku těchto antických autorů, a byť i s ním je Guido nespokojený, přeci jen ho hodnotí nejlépe (v trojských pasážích, které u Homéra nejsou, mluvil pravdu; cizí omyly však přejal, s. 8): „*Vergilius v knihách svých [Eneidorum] píše, jakžkoli vždy, když se skutkuov Trojanských⁸¹ dotekl, světle pravdu. Avšak od druhých zámysluov Omérových nechtěl své ruky zdržeti.*“ Nicméně si Guido z těchto pohanských autorů některé události vypůjčuje, často sahá po historkách senzačních, jejichž nejlepším zdrojem je Ovidius (např. proměna mravenců v Myrmidony [KT, s. 10], původ souhvězdí Medvědic [s. 15], proměna Diomedových vojáků v ptáky [s. 17] atd.).

S Vergiliem se Guido dramaticky rozchází v pohledu na hrdinu Aenea. Guido nemůže přijmout Vergiliovu verzi, že se Aeneas z hořící Troje dostal chráněn Venuší a vyvolen (osudem a jeho vykonavatelem Jovem) pro větší cíl: založení Říma. Aeneovo přežití Guido vysvětluje jako odměnu za zradu Trojanů a pomoc Řekům při dobývání (s. 230nn): z kladného hrdiny Vergiliova je tedy hrdina záporný. Polemický hrot je však předem otupen na s. 117, kde se mluví o Aeneovi kladně a dodává se, že Vergilius „*smrtí jsa zastížen, nemohl všeho u plně popsati*“. Guido tak navazuje na antické zprávy o Vergiliově předčasné smrti a nedokončenosti eposu;⁸² tuto nedokončenost si však představuje mnohem dramatičtěji.

Jako explicitní doporučení a chválu Vergilia musíme číst větu ze s. 263: „[...] *než ktož chce to [Aeneovy osudy po dobytí Troje] u plně zvědětí, čti knihy toho výborného skladače pohanského Virgiliaše, ještoť slová od Eneáše Eneidorum, totižto Eneidské.*“

Zvlášť zajímavá je jedna citace z *Aeneidy* (KT, s. 34). Guido popisuje, jak Jáson zvítězil nad čarovnou stráží zlatého rouna pomocí kouzelných předmětů, jež mu poskytla Médea. Jedním z těchto předmětů je kámen zvaný *achátés*, který mimo jiné poskytuje držiteli neviditelnost: o tomto kameni měl psát už i Vergilius a Guido to dokládá citací: [Aeneas v Kartágu] „*graditur fido comitatus Achate,*“ tj. *kráčí provázen věrným Achátem*.⁸³ Jde jednak o nepřesnou citaci z *Aeneidy* (I, 312),⁸⁴ ale především o zásadní nepochopení: Aeneas je sice v dané scéně „neviditelný“, ovšem nikoli proto, že by měl s sebou kámen *achátés*, nýbrž proto, že byl Venuší zahalen v mlžný oblak. Achátés je Aeneův zbrojnoš a druh, který v dané scéně kráčí po jeho boku, zahalen v oblak spolu s ním. O několik scén později s Aeneou dokonce rozmlouvá a jeho „lidskost“ ve Vergiliově textu není ani v nejmenším

⁸⁰ CONTE, G. B.: Dějiny římské literatury. Praha: KLP, 2003; s. 277.

⁸¹ J. Daňhelka má t m. T, tedy *trojanských* je pro něj přívlastek shodný; podle mě jde o přívlastek neshodný, tj. *skutky Trojanů*; k chybě mohlo dojít snadno, protože mé čtení je *lectio difficilior*. Argumenty: (1) v originále je *gesta Troum*, podle N. E. GRIFFINA (ed., 1936, s. 4); (2) význam musí být ten, že Vergilius má pravdu v pasážích, kde popisuje skutky Trojanů, tj. průběh poslední noci města očima Trojanů Aenea (2. kniha); význam není „*skutky konané u Troje*“, o těch Vergilius v *Aeneidě* (ani nikde jinde) nepíše.

⁸² srov. CONTE, G. B. (2003): s. 275.

⁸³ GUIDO de Columna: *Historia destructionis Troiae* (N. E. GRIFFIN, ed., 1936): s. 26.

⁸⁴ Srov.: P. Vergili Maronis Opera (ed. R. A. B. Mynors). Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1990, s. 112: „*uno graditur comitatus Achate.*“ Kontaminováno s Achátovým epitetem *constans fidus*, např. v. I, 188 (s. 108).

zpochybněna. Rozhodně bych neřekl, že zde Guido učinil úmyslný zásah, aby eliminoval působení pohanských bohů (na rozdíl od výše uvedeného případu). Zde jde z jeho strany spíše o nepochopení, nepřechtení nebo zapomenutí kdysi přečteného textu.⁸⁵

Podivná je i zmínka o materiálu, z něžž byl vyroben „danajský dar“, srov. s. 283 „*Ale Vergilius a Dietes o koni měděném pravíta hodně.*“⁸⁶ U Vergilia minimálně dvakrát najdeme zmínku o tom, že kůň byl dřevěný.⁸⁷

Na s. 52-3 ale Guido převypravuje epizodu o Polydórovi (kterou má Vergilius na zač. 3. knihy)⁸⁸ a chyb se v ní nedopouští.

Jiné neshody s vergiliovskou tradicí pramenily ze špatného opisování/čtení rukopisů: jejich původcem není Guido, nýbrž písař nebo překladatel české KT: mám zde na mysli zvl. několikerou záměnu (ne pouhé zkomolení) jmen. Na s. 17: „*město římské, jenž jest hlava všech v světě měst, [jest] ustaveno skrze Eneáše a Enchises, syna jeho.* V edici N. E. GRIFFINA (1936: s. 11) je správně [per] *Ascanium*. Podobně v KT, s. 53: „*Jedna slula Enensa a ta jest byla Eneášova manželka, kterýžto byl syn Achileše [...]*“, kdežto Griffinova edice (s. 45) uvádí správná jména: žena *Creusa* a otec *Anchises*.

⁸⁵ Byl jsem upozorněn, že by mohlo jít snad i o symbolickou interpretaci Vergiliova textu, pak bychom Guidona nemuseli podezírat z nepečlivého čtení.

⁸⁶ Pro duál *pravíta* srov. zde kap. IV, duál kontextový, shoda přísudku s několikanásobným podmětem.

⁸⁷ P. Vergili Maronis Opera (1990): II, 16 (s. 127): [equum] „*aedificant sectaque intexunt **abiete** costas.*“ II, 112-3 (s.130): „*precipue cum iam hic **trabibus** contextus **acernis** / staret equus [...]*“ Překlad MC: „*žebra mu pobili jedlovým dřevem...*“ a „*Zvlášť tehdy, když z klád javorů sbili tohoto koně...*“ Žebra tedy pravděpodobně z javoru, povrch z jedlí.

⁸⁸ Ibid.: III, 49-68 (s. 154-5).

4. Duál v Kronice trojánské

V této kapitole představím data, která jsem získal na základě excerptce duálových tvarů a jejich konkurentů v edici KT, již pořídil J. Daňhelka (číslo před citací v této kapitole odkazuje na str. v jeho edici). Excerptoval jsem všechny tvary referující ke dvěma entitám (i pokud jde o referenci ke dvěma pouze podle smyslu); následně jsem případy roztřídil podle klasifikace A. CUNYHO (1906), kterou jsem v kapitole 2 rozšířil o *duál kontextový*. Vedle toho jsem se při strukturování výkladu (velmi volně) inspiroval článkem N. KVÍTKOVÉ (1979).

I. Duál příležitostný (doprovázející číslovku *dva/oba*):⁸⁹

Duál příležitostný lze očekávat bez výjimky u všech jmen, při nichž stojí číslovky *dva/oba* jako jejich shodný přívlastek.

a) **Číslovka *dva***. V KT jsem našel celkem 94 výskytů. Většinou je shodným přívlastkem počítaného jména, zř. po ní následuje předložka z (225 *dva z kniežat*) nebo je určena zájmenem *ten* (255 *ta dva dána biešta králi*); může být též součástí vyšších číslovek (97 *bez dvú sedmdesát*; 97 *dvě a třidceti lodí*).

Celá nominální fráze (NF), v níž čísl. *dvě* stojí, je v du. v 55 příp. (např. 268 *se dvěma kupeckýma lodíma*); neočekávaný pl. je zde 12x (240 *my dva*; 260 *dvě jména*). Kvůli homonymii koncovek nelze 8x rozhodnout mezi du. a pl. (215 *zabil dva Hektory*), pokud však jsou přítomny jiné shodné tvary duálové (11x), hodnotím tyto příp. jako du. (241 *ta dva divy*; 12 *dva býky hrozná ho strážeta*). Zvláštní je případ, kdy du. a pl. stojí souřadně vedle sebe (61 *dva bližence a králi m. krále*). Srov. tab. 1:

Číslovka <i>dva</i> v NF	Výskyty
samotná v NF	7
NF je v du.	55
NF je v du. (podle shody)	11
NF je v pl.	12
nelze určit pl./du.	8
kombinace du. i pl.	1
celkem	94

Nechám-li stranou sporné případy, duál je v 66 příp. (84, 6 %), pl. ve 12 (15,4 %).

Pokud duálová NF s čísl. *dvě* je ve větě podmětem, měl by se s ní shodovat i přísudkový výraz. Je tomu tak ve 22 ze 30 příp. (124 *přitáhla sta dva bratry krále aj.*), 6x je přísudek v pl. (275 *dva syny vjeli sú*). Zajímavé jsou dva případy kombinace du. a pl.: dochází k tomu v rámci analytického tvaru slovesa (u pomocného slovesa: 192 *před dvěma synoma, kteráž biechu přijela*; a u participia: 41 *dva bratry... jsta byli syny Jupiterova*). Srov. tab. 2:

NF (s číslovkou <i>dva</i>) v duálu	výskyty	procenta
přísudek se shoduje (du.)	22	73,33
přísudek se neshoduje (pl.)	6	20
du. i pl. v jednom analyt. tvaru	2	6,66

⁸⁹ K terminologii srov. kap. 1

b) Číslovku *oba* jsem v KT napočítal 94x. Oproti číslovce *dvě* velmi často stává samostatně (sama tvoří NF, 31 případů), při čemž odkazuje ke dvěma entitám, které byly zmíněny v předcházejícím textu (anaforicky): 159 *A král Menelaus hna proti Paridovi, neb se oba dobře znajíešta*; výjimečně v textu následujícím (kataforicky): 156 *A tak oba, totiž Achilles a král Archelaus, umieníta dobytí těla Protenorova*. Z těchto 31 případů je čísl. *oba* kromě jediné výjimky (165 *hna na dva krále a oba hrdinsky s tohoto světa sprovodi*) vždy v nominativu a je podmětem věty.

Úplně nejčastěji se však vyskytuje v ustáleném spojení *s (u)obú stranú* (49x; proti dvěma výskytům: 48, 204 *s (u)obú stran*).⁹⁰ Mimo ně je čísl. *oba* shodným přívlastkem 11x: jednou je řídicí substantivum v pl. (210 *obě strany*), jednou taková NF obsahuje plurálový tvar vedle duálového (215 *těch obú bratrú síly m. tú*) a je zajímavé, že hned v 8 případech je řídicím jménem *strana* (203 *mezi oběma stranoma*; 180 *obě straně* aj.). Dvakrát se pak objevuje spojení *je oba* (ak., 218, 275), u něhož opět kvůli homonymii nelze rozhodnout mezi du. a pl. Tab. 3:

Číslovka <i>oba</i> v NF	
samotná v NF	31
spec.: <i>s obú stranú</i>	49
spec.: <i>s obú stran</i>	2
NF je v du.	9
NF je v pl.	1
kombinace du. a pl. v jedné NF	1
nelze určit du./pl.	2
celkem	95

Procentuální vyjádření je tu ještě jednoznačnější než u čísl. *dva*, i pokud stranou necháme ustálené spoj. *s obú stran(ú)*. Průkazné případy jsou pak 9 : 1 : 1 (du. : pl. : kombinace).

I shoda přísudku s duálovou NF obsahující čísl. *oba* je ještě vyšší než u čísl. *dva*: přísudek je v duálu v 26 z 34 případů (př. 149 *oba před ním postúpášta*). Jinak je 4x pl. (139 *obě straně vytrzechu*), 3x jde o kombinaci obou čísel: NF je podmětem dvou po sobě jdoucích přísudků, přičemž jeden je v pl., jeden v du. (32 *vstúpišta oba spolu do lože, kdežto manželské skutky radostně plodiechu*; obrácené pořadí: 159 *oba té seči přestachu a vsedešta na koně*; srov. i 117). Konečně v jednom případě se vyskytl anakolut: 29 *A tak oba [dalšie] řeči mezi sebú nechavše, Medea od Jasona vzemši odpuštěnie a otce požehnavši, sborem panen svých do pokoje jide*. Anakolut do procentuálního vyjádření nezahrnuji, protože jde o jev obecnější, nevázaný na problematiku duálu nebo gram. čísla. Tab. 4:

⁹⁰ Podobu *uo-* nacházíme u číslovky *oba* právě a jen ve spojení *s uobú stranú* a jednou *s uobú stran* (204); z 51 výskytů těchto spojení má *uo-* 30 případů, tedy asi tři pětiny. Pozoruhodná je však distribuce tvarů s *uo-* a s *o-* na ploše celého textu: do strany 135 se *uo-* nevyskytuje vůbec (15 případů s *o-*), s. 139-156 představují jakési přechodné pásmo (*o-* : *uo-* = 4 : 2), odtud až do konce knihy je situace úplně převrácená (28 tvarů s *uo-*, jen 2 tvary s *o-*). Pro celou svou práci jsem z tohoto vyvodil závěr, že je nutné sledovat, zda se nebude lišit i užívání duálu v první a druhé polovině textu. Toto sledování se však neukázalo jako přínosné.

NF (s číslovkou <i>oba</i>) v duálu	Výskyty	Procenta
shoda	26	78,8
shoda s prvním slovesem, ne s dalším	2	6,1
neshoda s prvním, shoda s dalším	1	3
neshoda se slovesem	4	12,1
anakolut	1	

Přitom platí, že i duálové NF mohou mít shodu s pl. (139 *obě straně vytržechu*) a naopak NF se jménem v pl. mohou mít shodu v du. (210 *neb se obě strany vrátíšta*).

c) Shrnutí: Číslovky *dva/oba* mají veliký vliv na gramatické číslo ve svém okolí, jak na NF, v níž se vyskytují (duál ve více než 80 %), tak na přísudek (v cca 75 %). Podívám-li se však opačnou optikou, mé původní očekávání bylo u duálu příležitostného 100 %, i zde se tedy projevuje ústup. Nejmarkantnější je ovšem v případech, kde se kombinuje du. a pl. (159, 210 aj., citované výše).

Pro všechny čtyři tvary paradigmát čísl. *dva/oba* (*dva, dvě, dvů, dvěma; oba...*) lze v KT najít doklady, srov. jen výše citované příklady.

II. Duál přirozený

D. přirozený se týká zejména substantiv označujících páry, převážně tělesné orgány lidské a zvířecí (*rohy*), výjimečně i jiné (*ostrohy*). Srov. Tab. 5 a 6:

Výskyty	celkem	sg.	pl.	du.	du./pl.
ruka	73	42	0	31	
oko	37	5	0	32	
prs	16	0	8	0	8
noha	14	1	13	0	
plece	10	0	5	5	
ostroha	8	0	0	8	
ucho	5	0	0	5	
ramě/-eno	3	2	1	0	
pěst	1	0	0	1	
růžek	1	0	0	1	
cecíček	1	0	0	1	
pysk	1	0	0	1	

Pády v du.	nom.	gen.	dat.	ak.	lok.	instr.
ruka	0	14	2	10	3	2
oko	4	12	2	5	0	9
prs						
noha	0	0	0	0	0	0
plece	0	0	0	2	2	1
ostroha	0	0	0	1	0	7
ucho	0	1	0	4	0	0
ramě/-eno	0	0	0	0	0	0
pěst	0	0	0	0	0	1
růžek	0	0	0	0	0	1
cecíček	1	0	0	0	0	0
pysk	0	1	0	0	0	0
celkem	5	28	4	22	5	21
procenta	5,88	32,94	4,71	25,9	5,88	24,7

a) Ruka. Od jména *ruka* v KT nejsou doloženy tvary plurálové; jediný sporný případ je na s. 202: *aniž by mohli pro udatnost tvů zdvihnutí své ruky*; zde jde však spíš o tvar gen. sg. (gen. záporový).⁹¹ Nejčtenější je sg., zejména v těchto případech:

⁹¹ Doklady na gen. záporový po spojce *aniž* ze Stč. textové banky (verze 28. 1. 2013): *aniž od nich pomoci máme; aniž toho mohu přieti; aniž řku toho světla; aniž tak mohl bych dosieci miery odplaty pravé* atd.

- a) při činnostech vykonávaných jednou rukou, např. u gest (98 *pokynuv rukú*; 111 *rukú mlčenie uloživ*), při držení něčeho (165 *lučičtě v ruce nesa*; 185 *drže nahý meč v ruce*) aj.; velký vliv zde má mimojazyková skutečnost, že lidé dokážou ruce na rozdíl od jiných párových orgánů těla (oči, uši, plíce...) používat samostatně – dělat něco pouze jednou rukou, příp. dělat oběma rukama něco jiného.
- b) se zájmem *svůj* pro zdůraznění, že někdo něco konal sám, osobně (150 *zabil jest svú rukú na tisíc lidu rytieřského*; 109 *král Agamenon sám svú rukú za vešken lid vojenský jí vzácnú obět obětoval*);
- c) v ins. (zř. v lok. s předl. v) s přívlastky *mocný, branný, oděný* apod.: celé spojení pak má význam příslovečných určení: *udatně* nebo *vojensky, se zbraní* (107 *měli jste mocnú rukú v jeho královstvie vpadnutí*);

Co se týče duálových tvarů, 16x referují ke dvěma rukám, tj. jednomu páru (36 *ruce mastí od nie danú sobě zmazal*; 171 *mezi ruce jeho padá omdlevši*), 15x k více párům (98 *v rukú vašich*). Tento druhý případ považuji za **distributivní užití duálu**; jinak by tomu bylo při referenci např. ke třem/pěti rukám, kde by duál stál místo plurálu: takový případ se ovšem v KT neobjevil.

b) Ostatní. Duálové tvary se nevyskytují u subst. **rámě/rameno** (to se ovšem objevuje v pl. jen jednou: 80 *ramen přeslušnú ozdobú*) a **noha** (13x, z toho 6x správně při referování k čtvernožcům: 262 *od noh koňských*; 7x bych ale duál čekal, např.: 181 *padši k nohám jeho*). U subst. **roh** (1x) nelze rozlišit pl. a du. kvůli homonymii (216 *[býka] za rohy i za nohy držie*).

Ucho a **oko** mají téměř vždy du. (nikdy pl.), u *oka* je zř. i sg. např. při poranění, které nemusí zasáhnout oba zrakové orgány (269 *vyrazich jemu oko*). Du. je u obou subst. i distributivní (108, 271 *jich uši*; 99 *my zamčiece oči*).

Ostroha v 7 z 8 příp. v tomtéž spojení: 46, 130, 139, 141, 155, 183, 209 *sevřev kuoň ostrohama*.

U subs. **prs** mnohdy nelze rozlišit tvary du. a pl. V. VÁŽNÝ (1963: s. 80) uvádí, že *prs* je i-kmenové fem., nom./ak. pl. i du. je potom *prsi*. Dodávám, že i gen. du. *prsu* je po přehlásce *u > i* homonymní s gen. pl. *prsí*. Proto 8x nemohu rozlišit mezi du. a pl. (215 *pobuode jej v prsi*), 5x by podle shody šlo usuzovat na pl. (94 *Eneáš bieše hrubých prsí*; 92 *širokých plecí i prsí*). V dalších třech případech se jedná jednoznačně o pl., protože zde je *prs* skloňován jako *dub* (80 *těž se diví prsóm*; 200, 203 *v jeho prsiech*).⁹²

Subs. **plece** (jako moře)⁹³ má v akuz. vedle du. (183 *zavrh za se štít svój na plecí*) i pl. (66 *na tvé plece mocné*); jednou místo akuzativu stojí lok. du. (215 *svój štít byl na plecí zavrhl*).⁹⁴

Po jednom výskytu mají subst. **cecíček, pysk, rózek a pěst** (80 *na [nichžto] dva cecíčky jablečné okružlosti biešta vyzdvižena*; 80 *ze dvú pyskú obtlustnú a červenosti okrášlenú*; 123 *saně se dvěma ruožkama*;⁹⁵ pro *pěst* viz násl. bod).

⁹² Srov. opět: V. VÁŽNÝ (1963: s. 80): „Bylo i m. prs podle dub,[...] z prs, [...] k prsóm [...]“

⁹³ Ibid.: s. 43, 44 a 47.

⁹⁴ Srov. s předchozí citací ze s. 183 a s lat. zněním (N. E. GRIFFIN, ed., 1936, s. 204): „*scuto post sua terga relicto*“; v obou případech jde o směr, *na koho/co*, ne o pozici *na kom/čem*. Ve stč. textové bance (verze 28. 1. 2013) však je doložen podobný nesoulad se stavem novočeským (lokál je užit pro vyjádření směru): *veliký pytel piesku nasypav, na plecí vzdvih*.

⁹⁵ Ve všech těchto citacích se vyskytuje čísl. *dva*, zde cituji jen pro doklad; jinak tyto případy považuji za *du. příležitostný*.

c) Frekvence pádů (viz tab. 6). Prominenci genitivu lze vysvětlit pravidelným výskytem jednak gen. záporového, jednak gen. vlastnosti (srov. např. jen s. 90nn, kde se popisuje vzhled mnoha postav a pasáž se gen. vlastnosti jen hemží). Četný akuz. (a spolu s ním gen. záporový) a instr. odráží nejčastější sémantické role této skupiny slov, jimiž jsou *patiens* (80 *své oči upřev*; 271 *jich uši ohlušil*) a *instrument* (193 *ona v ně rukama saháše*; 81 *ona jej svýma očima míle provodi*; 282 *poče pěstma svú tvář bítí*). V nom. se objevují jednak v pasivních deagentizovaných konstrukcích (opět *patiens*: 150 *jichžto oči byly sú oslepeny*), jednak jako *nositel vlastnosti* nebo *procesor* (nikdy *kauzátor*): 94 *oči jeho biechu rozličné zpuosoby a barvy*; 165 *oči jeho jako oheň se blýskášta*.

d) Shoda. U většiny párových substantiv můžeme shodu v KT omezit pouze na otázku shodného přívlastku. Tab. 7.:

shoda	celkem	bez přívl. shod.	du.	pl.
ruka	31	18	6	7
oko	28	8	7	13
ucho	5	4	0	1
plece	5	3	2	0

Do kategorie bez přívlastku shodného jsem započítal i případy, kdy jsou daná substantiva rozvíta nesklonnými tvary *jeho* a *jich* (u distributivního duálu). Z tabulky je vidět, že shoda párových substantiv je značně rozkolísaná, převažuje pl. (15 : 21). Př.: 185 *před očima lidskýma* / 79 *Diví se očima přejasnými* (dat.); 200 *oči svoji otevřev* / 80 *své oči upřev* a 87 *své uši trudie*; 159 *dostaneš-li mi se v moji ruce* / 108 *ruce své k dielu přiložili*. Duálová shoda bývá v instr. (5 : 0, pouze u *oka*; srov. výše 185), naopak nebývá v gen. (1 : 14; 92 [*Proteslaus*] *očí velikú*; a naproti tomu: 92 [*Tantalus*] *rozličných očí* aj.).

Podmětem věty (srov. tab. 6) jsou tato subst. v KT jen 5x, jeden případ (cecíček 80 – viz bod b a poznámka 95) jsem započítal už u číslovky *dva*. Zbývají 4 případy se subst. *oko*: 1x je přísudek v du. (165 *oči se blýskášta*), jinde je pl. (11 *oči jeho byly zamračeny*; 94, 150).

e) Shrnutí. Četně doložená subst. *ruka*, *oko* a méně četné *ucho* používají (vedle sg.) du., nikdy pl. Subst. *noha* naopak *du.* nepoužívá; je tedy třeba hodnotit tato jména zvlášť, souhrnné procentní vyjádření by poskytlo obraz spíše klamavý. U subst. *plece* je kolísání. Při kongruenci jsou už duálové tvary v menšině, ústup duálu tak probíhá nejrychleji u shod. přívlastku a přísudku.

III. Duál kontextový

Třetí typ duálu není tak snadno vymezitelný jako předchozí dva, protože není vázán na přítomnost konkrétní číslovky nebo na sémantický rys substantiva (párovost). Užití duálu je motivováno kontextem; že jde o dva, vyplývá ze situace. Hlavní podtypy jsou následující:

a) Shoda přísudku s několikanásobným podmětem. Duál by se mohl objevit, pokud je podmět vyjádřen dvěma substantivy v sg. spojenými spojkou *a* (příp. *i* nebo předl. *s*). V KT si konkurují všechna tři čísla. Sg. se uplatňuje u subst. označujících neosoby 5x (25 *když v ní mezi sebou bojuje stud a milost*; 191 *neb žalost a hněv síly jemu přispárieše*), 2x i u osob (124 *přítáhl král Teseus a Archilogus, syn jeho*; 205 *A tak vrátí se Nestor a Ulixes k Agamenonovi králi a všeko... pověděchu*; jistou roli může hrát, že v obou případech přísudek stojí před podmětem).

Mnohem častěji si ale konkurují pl. a du. (poměr 41 : 22 jasně vyznívá pro pl.). Př.: *král Merion s Achilem spolu se stečešta*; 240 *Když Ulixes a Diomedes do stanuov se navrátišta / 259 Ulixes a Diomedés, mecice naň kamením, zabijí jej*; 245 *na to Eneáš a Antenor patřita / 237 Antenor a Eneáš králi radili*; 259 *A vtom král Naulus i Oetes zvěděchu*. Jednou se také objevuje elipsa přísudku (145 *Mezi tiem přitěže vévoda řecký Nestor... proti němužto král Exdras a král Filon*).

b) Shoda přísudku s nevyjádřeným podmětem. V předchozím bodě musel mluvčí „sečíst“ složky několikanásobného podmětu, aby dospěl k počtu *dva*. Pokud je podmět nevyjádřený, počet se zjišťuje z kontextu ještě vzdálenějšího. Srov. násl. př.: 38 *Jason s opatrností velikú k Medee vjide do komory a jejím kázaním vstúpišta spolu do lože*. Podmět přísudku *vstúpišta* je nevyjádřený, není ani totožný s podmětem věty předchozí: nevyjádřeným podmětem jsou zde *Jason* (podmět předchozí věty) a *Medea* (přísl. určení místa vyjádřené prostřednictvím osoby). Takovýchto případů je v KT 8, v citovaném příkladu je duál, 4x se objevuje pl. (104 [had] *zklamal první naši máteř Evu a krze ni otce našeho Adama v ráji, že jsú přestúpili Božie prikázanie a tady jsú rajske rozkoši zbaveni*); 3x jde o kombinaci pl. a du. 105 *A tak Kalkas tieže se i zvědě, že Achilles jest v chrámě... když se sjidechu, spřiezniťa se spolu*; 251 *Ajax hanebně Ulixa hanieše, a on jeho zase. A proto biešta svá úhlavnie nepřietelé*; 33 *Protož vstaňvaž z lože, abychom řeč skutkuom okázali*. I zde vidíme kolísání, převahu pl. a nečekané tvary vedle sebe.

c) Přístavek při několikanásobném větňém členu. Duál není v KT doložen pro přístavek, shrnující dvě jména několikanásobného větňého členu; na jeho místě je vždy pl. (96 *Archelaus a Protenor, králové*; 181 *Kasandra i Polixena, sestry jeho*); stejně je tomu, pokud se naopak přístavkem stanou vlastní jména a zastřešující substantivum zaujme jejich pozici (185 *o jeho sestrách, totiž Polixeně a Kasandře; ve jméno bohuov Jupitera a Neptima*). Celkem 13 dokladů, všechny v pl.

d) Přísl. určení prostředku aj. (zř. předmět) ve větě s přísudkem v duálu. Jsou-li podmětem věty s přísl. urč. prostředku dvě osoby, je třeba uvážit, užívá-li každá tohoto prostředku zvlášť, nebo užívají-li jeden dohromady. V KT najdeme 6 vět velmi podobných této (celkem tedy 7): 159 *Mezi tiem král Agamenon a král Pandalus s kopíma se statečně stečeta, takže oba s koní spadešta*. Je evidentní, že jak Agamenon, tak Pandalus používají své vlastní kopí, a ta jsou tedy na scéně dvě. Poměr *kopíma : kopími* je v KT 3 : 4 ve prospěch pl. Právě jednou jde o předmět: 155 [*Herktor a Achilles*] *kopie podvrhše* (*kopie* je tvar plurálový).

Tvar *s koní* ve výše citovaném příkladu je přísl. urč. místa: logicky bych také čekal, že půjde o dva koně, že totiž každý sedí na svém. Bohužel ani v jednom z 5 případů nelze rozlišit mezi gen. pl. *koní*⁹⁶ a du. *koňú > koní* (po přehlásce *u > i*). Ani v případě akuzativu (149 *oba s koní spadešta, ale oba na koně se v rychlosti vrátišta*) nelze rozhodnout.⁹⁷

e) shrnutí: U kontextového duálu ve všech probraných typech nad du. převažuje pl., některé výrazy (např. *kopíma/kopími*) v totožných situacích kolísají. Objevují se i zarážející kombinace obou čísel (105: *když se sjidechu, spřiezniťa se spolu*).

⁹⁶ V. VÁŽNÝ (1963: s. 22).

⁹⁷ Ibid.: s. 22 (paradigma *oráč, meč*) a 29 (nom.-ak. pl. živočišných jmen: *koně*). I když v KT je doložen i nom. pl. *koni* (79 *koni biechu připraveni*).

IV. Duál anaforický

Některé případy anafory byly zahrnuty do předchozích oddílů (255 *A ta dva v svém dětinství dána biešta králi*; 165 *hna na dva krále řecká, Apimor a Dermis řečená, a oba hrdinsky s tohoto světa sprovodi*). Nejde totiž o **anaforické užití du.**, nýbrž o du. příležitostný. Zde se proto soustředím na výrazy, které vnitrotextově odkazují k výrazům, které samy byly v předchozím textu v duálu.

a) Takové chování vykazují v KT zájmena ukazovací a vztažná. I u nich jde však už pouhý zbytek dřívějšího stavu: celkem jsem našel 5 případů s du.:

233 *tato dva mienita město Řekóm zraditi. A protož byloť by podobné, abyšta ona upadla v jámu.*

192 *před dvěma synoma jeho, kteráž biechu s ním přijela;*

146 *dva jsta silna zástupy, kterážto biešta s Filotem přitáhla;*

275 *utkašta ho dva syny krále Agastova, kterážto otázašta ho;*

80 *diví se rukama, jimažto nelze krásy přičiniti;*

Naopak případů s pl. je 13 (159 *dostaneš-li mi se v moji ruce, musíš od nich umřieti*; 164 *dva krále bratry, z nichžto jeden slul Epistrofus a druhý Cedius*; 76 *těch dvú králí [Kastora] a Poluxě, kterýžto v městě Samastar spolu bydlěšta*).

Shrnutí: Anaforické užití duálu je na ústupu, při anaforické referenci k výrazům v du. převažuje pl.; čím je vzdálenost mezi oběma výrazy na ploše textu větší, tím spíše se uplatní pl.

V. Celkové shrnutí

Zjištění o stavu duálu v KT víceméně odpovídají popisu ústupu duálu v historických mluvnicích (srov. kap. II). Dostí pravidelně se du. objevuje v nominální skupině obsahující číslovky *dva/oba*, rovněž přísudek se s touto skupinou shoduje v 80 %. *Duál příležitostný* se tedy drží ještě velmi silně. V rámci párových substantiv (*duál přirozený*) se ukázala potřeba zaměřit se na jednotlivá slova zvláště: duálové tvary v KT vůbec nemá *noha* (a *rámě/rameno*, které však má jen jediný doklad v pl.), naopak substantiva *ruka*, *oko*, *ucho* mají (někde vedle singulárových) výhradně duálové tvary; shoda (přívlastku, přísudku) je u párových substantiv už slabší než u číslovek. U kontextového duálu pozorujeme značnou rozkolísanost: u týchž substantiv v týchž situacích nacházíme někdy du., jindy pl. (př. *kopími* i *kopíma*). Anaforické užívání du. je na ústupu, tuto úlohu přebírá pl. Eliptické a syleptické užití duálu v KT dobře doloženo není.⁹⁸ Nestabilní postavení du. se samozřejmě jeví tam, kde jeho funkci přebíral pl., ale snad ještě nápadněji v těch několika případech, kdy stojí obě čísla v podobné funkci vedle sebe.

⁹⁸ Ilustrující př. na eliptický duál byl zmíněn v kap. I. Nejde však o typický případ, spíše spadá pod duál příležitostný. Co se týče duálu syleptického, jeho hlavní exponent, osobní zájmena 1. a 2. osoby du. se v KT nevyskytují. Příp. 170 *abychva my dva toliko spolu bila se* spadá pod du. příležitostný. Jediný snad relevantní příp. (33 *Protož vstaňvaž z lože, abychom řeč skutkuom okázali*) jsem zařadil pod du. kontextový.

V. Seznam použité literatury:

Napříč kapitolami:

Kronika trojanská (ed. J. Daňhelka). Praha: ČSS, 1951.

Guido de Columnis: Historia destructionis Troiae (ed. N. E. Griffin). Cambridge: The Medieval Academy of America, 1936.

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.): Encyklopedický slovník češtiny. Praha: NLN, 2002.

VÁŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká II. Tvarosloví 1. část (skloňování). Praha: SPN, 1964.

Stč. textová banka (verze 28. 1. 2013): <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx> (přístup na jaře 2013).

I. kapitola:

BALDI, Ph: An Introduction to the Indo-European Languages. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1983.

BIČOVSKÝ, J.: Stručná mluvnice praindoevropštiny. Praha: FFUK, 2012.

CLACKSON, J.: Indo-European Linguistics, an Introduction. Cambridge: CUP, 2007.

CORBETT, G. G.: Number. Cambridge: CUP, 2000.

CUNY, A.: Le nombre duel en grec. Paris: C. Klincksieck, 1906.

FORTSON, W. B.: Indo-European Language and Culture (an Introduction). Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

GRAVES, R.: Řecké mýty. Praha: KMa, 2004.

MEILLET, A. & VENDRYES, J.: Traité de grammaire comparée des langues classiques. Paris: Champion, 1924.

OBERPFALCER, Fr.: Jazykozpyt. Praha: Jednota českých filologů, 1932.

OLIPHANT, S. G.: The Vedic Dual: Part VI, The Elliptic Dual; Part VII, The Dual Dvandva. In: *Journal of the American Oriental Society*, r. 32 (1912), číslo 1, s. 33-57.

SAUSSURE, F. de: Kurs obecné lingvistiky. Praha: Odeon, 1989.

SIEWIERSKA, A.: Person. Cambridge: CUP, 2004.

VAVROUŠEK, P.: Glosář praindoevropštiny. Praha: Karolinum, 2007.

II. kapitola:

a) primární

ADAMS, D., Stopařův průvodce Galaxií [př. J. Hollanová], Praha: Argo, 2002.

HRABAL, B.: Jarmilka (sebrané spisy B. H., sv. 3.) Praha: Pražská imaginace, 1992.

HŮLOVÁ, P.: Paměť mojí babičce. Praha: Torst, 2009.

Legenda o svatém Prokopu. In: Dvě legendy z doby Karlovy. Praha: nakladatelství ČSAV, 1959.

MÁCHA, K. H.: Dílo I. Praha: Československý spisovatel, 1986.

MRŠTÍKOVÉ, A. a V.: Maryša. Praha: Artur, 2004.

Rukopis královédvorský a zelenohorský (ed. D. Dobiáš). Brno: Host, 2010.

ZEYER, J.: Vyšehrad. Troje paměti Víta Choráze. Brno: Host, 2009.

b) sekundární - články:

HRUBÝ, H.: Vánoční koledy. In: Naše řeč, r. 3 (1919), číslo 9; s. 269-271.

HRUŠKOVÁ, Z.: Hydraulické ruce nebo ruky? In: Naše řeč, r. 80 (1997), číslo 3, s. 159.

SEDLÁČEK, M.: Týmaž, těmaže, nebo těmatěž očima? In: Naše řeč, r. 47 (1964), číslo 1, s. 22-26.

SVOZILOVÁ, N.: Jak skloňujeme zájmeno týž/tentýž? In: Naše řeč, r. 53 (1970), číslo 2, s. 72-81.

Anonym: Dvě poznámky k Bramborovu článku. In: Naše řeč, r. 30 (1948), číslo 8, s. 159.

c) sekundární - monografie:

CVRČEK, V. a kol.: Mluvnice současné češtiny I. Praha: Karolinum, 2010.

ČECHOVÁ, M. (ed.): Čeština – řeč a jazyk. Praha: ISV nakladatelství, 2000 (2., přeprac. vyd.).

ČECHOVÁ, M. – KRČMOVÁ, M. – MINÁŘOVÁ, E.: Současná stylistika. Praha: NLN, 2008.

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.): Příruční mluvnice češtiny. Praha: NLN, 2008
(2., opravené vyd.).

KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. Praha: SPN, 1976.

LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: Historická mluvnice češtiny. Praha: SPN, 1986.

MEILLET, A.: Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris: Hachette,
1903.

TRÁVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny I. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.

WEINGREEN, J.: Učebnice biblické hebrejštiny. Praha: Karolinum, 2008.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 2007.

d) internet:

Internetová jaz. příručka ÚJČ AV ČR: <http://prirucka.ujc.cas.cz/> (duben 2014).

Texty starších českých mluvnic (B. Optát – P. Gzel – V. Philomates, 1533; Benedictus Nudozerinus, 1603; J. V. Rosa, 1672) dostupné (jaro 2013) na: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice>.

Vyhledavač Google: <http://www.google.cz/> (dostupné na jaře 2013).

Wikipedia: [http://en.wikipedia.org/wiki/Dual_\(grammatical_number\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Dual_(grammatical_number)) (dostupné na jaře 2013).

III. kapitola:

P. Vergili Maronis Opera. (R. A. B. Mynors, ed.) Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1990.

BOLDAN, Kamil: Záhada Kroniky trojánské. Praha: NK ČR, 2010.

CONTE, G. B.: Dějiny římské literatury. Praha: KMP, 2004.

FORST, VI. (ed.) Lexikon české literatury II/2, K-L. Praha: Academia, 1993.

KUŤÁKOVÁ, E. & VIDMANOVÁ, A. (eds.): Slovník latinských spisovatelů. Praha: Leda, 2004 (2., přeprac. a doplněné vyd.).

Homérští hrdinové ve vzpomínkách věků (přel. E. Kamínková). Praha: Svoboda, 1977.

IV. kapitola (prostudovaná literatura):

KVÍTKOVÁ, N.: Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila. In: Listy filologické, 1979, roč. 102, s. 199-211.